

Programmet för juris kandidatexamen
Juridiska institutionen
Tillämpade studier i straffrätt, 30 hp

Handelshögskolan
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

RÖDEBYMÅLET

- I ljuset av människans psykologiska funktioner

Författad av:
Ingrid Hesselén Brunius
Anna Jansson

Handledare:
Gösta Westerlund

HT 2008

Innehållsförteckning

(Förkortningar)

1. Inledning	6
1.1 Syfte.....	6
1.1.1 Frågeställningar	7
1.2 Avgränsningar	7
1.3 Metod och material.....	8
1.4 Disposition.....	8
2. Psykologiska aspekter.....	9
2.1 Överlevnadspsykologi	9
2.1.1 Teorier om stressreaktioner	9
2.1.1.1 Närståendes betydelse vid hot.....	9
2.1.2 Stressreaktioner vid hot	10
2.1.2.1 FN-soldaters reaktioner vid hot.....	12
2.1.2.2 Polisernas upplevelse av upploppen i Göteborg 2001	13
2.1.3 Subjektiv värdering av situationen	16
2.1.4 Kommentar	18
3. Psykiska störningar.....	19
3.1 Allvarlig psykisk störning	19
3.2 Kortvarig psykisk störning	20
3.3 Historisk utveckling av de psykiskt stördas rättsställning.....	21
3.3.1 Fängelseförbudet avskaffat.....	24
3.4 Rättspsykiatrisk undersökning	26
3.4.1 Rättspsykiatrisk vård	28
3.4.2 Förmildrande omständigheter vid påföljdsvalet	28
4. Rättsliga aspekter.....	29
4.1 Straffbarhet	29
4.1.1. Vad är ett brott?	29
4.1.2 Ett brotts objektiva sida	30
4.1.3 Ett brotts subjektiva sida.....	31
4.1.3.1 Krav på uppsåt enligt 1 kap 2 § 1 st BrB	31
4.1.3.2 Uppsåt enligt rättspraxis.....	32
4.1.3.3 Indirekt uppsåt enligt rättspraxis.....	34
4.1.3.4 Självförvällat rus 1 kap 2 § 2 st BrB	35
4.1.3.5 Självförvällat rus enligt rättspraxis	36
4.1.3.6 Patologiskt rus.....	38
4.1.3.7 Täckningsprincipen	39
4.1.4 Handlingsbegreppet	39
4.2 Uppsåt hos allvarligt psykiskt störda lagöverträdare.....	44
4.2.1 Allmänt	44
4.2.1.1 Uppsåtets nedre gräns	46
4.2.2 Rättspraxis	47
4.2.2.1 Otillräcklig medvetenhet.....	47

4.2.2.2 Tillräcklig medvetenhet	50
4.2.3 Kritik mot uppsåtsbedömningen för psykiskt störda	51
4.2.4 Särskilda svårigheter vid kortvarig psykisk störning	52
4.2.5 Kritik mot avsaknad av tillräknelighetsrekvisit i svensk rätt	54
4.3 Allmänna ansvarsfrihetsgrunder	59
4.3.1 Allmänt	59
4.3.2 Objektiva ansvarsfrihetsgrunder	59
4.3.3 Subjektiva ansvarsfrihetsgrunder	60
4.4 Nödvärn	60
4.4.1 Allmänt	60
4.4.1.1 Nödvärnsrätt för medhjälpare	62
4.4.1.2 Bevisbörda	62
4.4.2 Nödvärnssituation 1: Påbörjat eller överhängande brottsligt angrepp	64
4.4.3 Nödvärnssituation 2: Återtagande av egendom på bar gärning	65
4.4.4 Nödvärnssituation 3: Inträngande i rum, hus, gård eller fartyg	66
4.4.5 Nödvärnssituation 4: Vägran att lämna en bostad	67
4.5 Försvarlighetsbedömning vid nödvärn	68
4.5.1 Angreppets beskaffenhet	69
4.5.2 Det angripnas betydelse	70
4.5.3 Omständigheterna i övrigt	70
4.5.4 Försvarlighetsbedömning	70
4.5.4.1 Försvar respektive angrepp med vapen	72
4.5.4.2 Rättspraxis	73
4.5.4.3 Kommentar – rättspraxis	76
4.6 Putativt nödvärn	77
4.6.1 Allmänt	77
4.7 Nödvärnsexcess och putativ nödvärnsexcess	78
4.7.1 Allmänt	78
4.7.2 Ansvarsfrihet vid nödvärnsexcess och putativ nödvärnsexcess	80
4.7.2.1 Rättspraxis: NJA 1977 s. 655 – våld med skjutvapen	82
4.7.2.2 Rättspraxis: NJA 1995 s. 661 – våld med skjutvapen	83
4.7.2.3 Rättspraxis: NJA 1990 s. 210 – våld med kniv	85
4.7.2.4 Rättspraxis: NJA 1994 s. 48 – våld med kniv	86
4.7.2.5 Kommentar – rättspraxis	86
5. Rödebymålet	88
5.1 Bakgrund	88
5.2 Målets avgörande	89
5.3 Gällande rätt	91
5.4 Psykologiska aspekter	91
5.4.1 Stressreaktioner	91
5.4.2 Allvarlig psykisk störning	92
5.4.2.1 Tingsrättens bedömning	92
5.4.2.2 Hovrättens bedömning	93
5.4.3 Uppsåtsbedömning	94
5.4.3.1 Tingsrättens bedömning	94
5.4.3.2 Kommentar kring tingsrättens bedömning	94
5.4.3.3 Hovrättens bedömning	96
5.4.3.4 Kommentar kring hovrättens bedömning	98

5.4.3.5	Kommentar – tingsrättens och hovrättens skilda bedömningar	100
5.4.4	Psykisk status vid domstillfället	100
5.4.4.1	Kommentar - de rättspsykiatriskt sakkunnigas skilda bedömningar	101
5.4.5	Luckan i lagen.....	103
5.5	Förelåg en nödvärnssituation?	105
5.6	Förelåg en putativ nödvärnssituation?.....	107
5.7	Försvarlighetsbedömning	108
5.8	Nödvärnsexcessbedömning	115
5.9	Kommentar - hovrättens bedömning av nödvärn och excess	118
5.10	Kommentarer och funderingar kring Rödebymålet.....	119
5.10.1	Liten återfallsrisk	119
5.10.2	Tecken på yttre medvetenhet	121
5.10.3	Betydelsen av att flera skott avlossats	121
5.10.4	Betydelsen av de rättspsykiatriska experternas utlåtanden.....	122
6.	Avslutande reflektioner	122
7.	Källförteckning.....	124
7.1	Offentligt tryck	124
7.1.1	Propositioner.....	124
7.1.2	SOU	124
7.1.3	Rättsfall.....	124
7.1.4	Övrigt.....	125
7.2	Litteratur och tidskrifter	125
7.3	Övrig litteratur	126
7.3.1	Dagspress	126
7.3.2	Internetartiklar	126
7.3.3	Internetsidor	127

Förkortningar

Förkortning	Förklaring
BrB	Brottsbalk (1962:700)
BrP	Lag (1964:163) om införande av brottsbalken
HD	Högsta domstolen
NJA	Nytt juridiskt arkiv, avdelning I
LPT	Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LRV	Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
LVM	Lag (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall
Prop	Proposition
RB	Rättegångsbalk (1942:740)
RH	Rättsfall från hovrätterna
SL	Strafflagen från 1864
SOU	Statens offentliga utredningar

1. Inledning

Något av det svåraste för domstolens ledamöter vid avgörande av ett mål torde vara att sätta sig in i hur gärningsmannen tänkte vid brottstillfället. Vad som skedde i hennes hjärna och om han eller hon verkligen utförde medvetna handlingar samt om handlingen därmed utfördes uppsåtligen kan bara en enda person vara helt säker på, nämligen gärningsmannen själv. I vissa fall är emellertid inte ens detta ett säkert faktum – om gärningsmannen vid brottet lidit av en psykisk störning kanske inte heller denne kan förklara varför han eller hon betett sig på ett visst sätt. Inom andra vetenskaper än juridiken har olika teorier om mänskliga psykologiska faktorer utvecklats som skall söka ge svar på hur vi människor reagerar och beter oss när vi utsätts för diverse traumatiska händelser, varav brott och brottsligt angrepp kan vara några. Nödvärnsregleringen är förhållandevis klar och tydlig medan det inte är lika uppenbart hur de inblandade rent subjektivt upplevt situationen. De praktiserande jurister som har att avgöra brottmål besitter vanligen inte denna kunskap utan måste ta ställning i dessa frågor med hjälp av sin juridiska kompetens. Med andra ord är bedömningarna ytterst besvärliga och beroende av ett flertal tämligen osäkra faktorer vilket visat sig genom den stora mängd rättspraxis, doktrin och förarbeten som förekommer på området.

1.1 Syfte

Den övergripande avsikten med uppsatsen är främst att utreda mänskliga psykologiska faktorer vid brott, snarare än att göra en renodlad rättsutredning av mer lagteknisk karaktär. Tyngdpunkten har därför lagts på de tre huvudfrågorna överlevnadspsykologi, uppsåt och nödvärn. Vad gäller överlevnadspsykologi kommer området inbegripa mänskliga reaktioner på hotsituationer och psykologiska faktorer som då aktualiseras. Avsnittet om uppsåt inleds med en allmän redogörelse för begreppet varpå följer frågor knutna till uppsåtsbedömningen hos psykiskt störda gärningsmän. Det sista huvudsakliga området om nödvärn kommer beröra nödvärnsrättens räckvidd, och då specifikt om det kan anses att nödvärnsrätt förelåg vid händelsen i Rödeby. Vidare utreds hur försvarlighetsbedömningen görs vid nödvärn, samt vilka faktorer som spelar in vid bedömningen av nödvärnsexcess.

Eftersom det aktuella rättsfallet rör en allvarligt psykiskt sjuk gärningsman behandlas rättsliga problem rörande psykiska störningar i samband med de nämnda

huvudområdena. Till viss del kommer även kritik angående den rättsliga regleringen kring psykiskt störda lagöverträdare att beröras. Rödebymålets medföljande mediala debatt om den så kallade "luckan i lagen" behandlas i samband med övrig analys av rättsfallet.

1.1.1 Frågeställningar

För att uppnå syftet med uppsatsen har detta brutits ned i följande frågeställningar.

- Vad säger lagen om psykiskt störda lagöverträdarens straffansvar?
- Hur gör domstolen sin uppsåtsbedömning?
- Hur görs uppsåtsbedömningen när gärningsmannen lider av allvarlig psykisk störning?
- Hur fastställs om gärningsmannen i rättslig mening lider av allvarlig psykisk störning?
- Vilken bedömning gjorde domstolen beträffande uppsåtsfrågan i Rödebymålet?
- Hur långt sträcker sig rätten till nödvärn?
- Var nödvärnshandlingen i Rödebymålet uppenbart oförsvarligt?
- Om ja, var omständigheterna sådana att den tilltalade svårligen kunde besinna sig?
- Vilka krav kan ställas på en människa i en nödvärnssituation? Vilka krav kan ställas på den tilltalade i Rödebymålet?
- Hur reagerar människan vid hotsituationer?
- Vilka psykologiska faktorer aktualiseras i en sådan situation som uppstod i Rödeby?

1.2 Avgränsningar

Eftersom uppsatsen behandlar flera omfattande ämnen; överlevnadspsykologi, nödvärn, psykiskt störda lagöverträdare samt uppsåt, har avgränsningar krävts. Det genomgående temat i uppsatsen är människans mentala funktioner i olika avseenden vad gäller exempelvis hotfulla situationer, brottslighet och uppsåt. Vi har därför begränsat innehållet till att omfatta, i vårt tycke, de delar som inom uppsatsens ämnesområde främst aktualiserar psykologiska aspekter.

1.3 Metod och material

För att uppnå uppsatsens syfte vad gäller nödvärn, psykiska störningar samt uppsåt har traditionell juridisk metod använts, det vill säga med utgångspunkt i lagtexten och studier av bakomliggande förarbeten. Därtill har praxis granskats bland annat för att utreda hur domstolarna resonerat kring rekvisiten i nödvärns- respektive nödvärnsexcessbestämmelsen samt domstolarnas resonemang kring psykiskt stördas uppsåt. För att kartlägga de psykologiska aspekterna vid hot mot en individ har vi använt oss av doktrin och en doktorsavhandling i psykologi. Slutligen har tingsrätts- och hovrättsdomarna i Rödebymålet granskats för att få en bild av hur den tilltalade och övriga inblandade upplevde den aktuella händelsen samt hur den tilltalade bedömdes i de rättspsykiatriska undersökningarna.

1.4 Disposition

Uppsatsen inleds med en redogörelse för överlevnadspsykologi i kapitel 2 som behandlar psykologiska aspekter. Överlevnadspsykologin är indelad i avsnitt om stress-teorier, fysiska och psykiska reaktioner på hot och resultat av olika undersökningar om människans funktioner i krissituationer. Denna sektion inleder uppsatsen eftersom vi vill att läsaren får med sig de psykologiska aspekterna på det mänskliga beteendet i den fortsatta framställningen. Därefter går vi in på psykiska störningar, hur man bedömer att en person lider av en svår psykisk störning, de psykiskt stördas rättsställning och påföljdsfrågan för dessa personer. I kapitel 4 behandlas rättsliga aspekter, såsom straffbarhet, uppsåt och ansvarsfrihetsgrunden nödvärn. Vi redogör för de objektiva respektive subjektiva rekvisit som skall vara uppfyllda för att en gärning skall vara straffbar, och därefter görs en relativt djupgående redogörelse för begreppet uppsåt och den rättsliga diskussionen kring detta. Lagstiftningen om nödvärn och rekvisiten för ansvarsfrihet går igenom, kompletterat med belysande rättsfall och ett avsnitt om bevisbördan. Därefter redogörs för putativt nödvärn, försvarlighetsbedömningen vid nödvärn samt nödvärnsexcess och bedömningen av detta. I kapitel 5 kommer vi i valda delar att applicera det i uppsatsen anförda på Rödebymålet, där många aspekter på de redovisade områdena aktualiseras. Uppsatsen avslutas med våra personliga reflektioner över de i uppsatsen behandlade ämnena.

2. Psykologiska aspekter

2.1 Överlevnadspsykologi

2.1.1 Teorier om stressreaktioner

Redan i slutet av 1600-talet upptäcktes företeelsen stress inom fysiken. En belastning eller en "stress" på ett material kunde resultera i en påfrestning på detsamma. I början av 1900-talet upptäcktes liknande reaktioner hos människan. Österrikaren Hans Selye identifierade år 1925 något som han trodde var ett fast mönster av "hjärna-kropp-reaktioner", vilket innebar en oklar respons hos kroppen mot varje påfrestning. Tillsammans med franska kollegor lånades begreppet "stress" från fysiken, för att namnge kroppens respons på påfrestning. För att beskriva själva påfrestningen på kroppen skapades termen "stressor". Trots ett historiskt perspektiv finns det idag inte någon helhetssyn på stressens natur.¹

Wallenius är av samma åsikt och hävdar i sin doktorsavhandling i psykologi att det inte råder någon enighet mellan forskare vad gäller människans reaktioner på stressituationer. Det finns således inte i dagsläget någon enskild teori som förklarar människans reaktioner på stress. Istället menar Wallenius att flera olika mänskliga reaktioner och mekanismer får betydelse i farofyllda situationer. Forskning visar också att olika individer reagerar på olika sätt i hotsituationer, och förmågan att anpassa sig efter situationen skiljer sig vida åt mellan olika individer. Enligt darwinistiska tankegångar strävar varje individ efter överlevnad och denna överlevnadsmekanism bottnar i basal instinkt hos människan.² Medvetet tänkande har således inget med vår överlevnadsinstinkt att göra enligt detta synsätt. Efter en viss tidpunkt, i takt med att faran tilltar, anser man istället att utrymmet för instinkt ökar på bekostnad av det kognitiva utrymmet. Inom psykologins kognitiva teori intar man en liknande hållning, och hävdar att ju större ett hot är desto mer framkommer primitiva, desperata och känslolnriktade sätt att klara av situationen. Samtidigt blir förmågan att hantera situationen på ett problemfokuserat sätt alltmer begränsad.³

2.1.1.1 Närståendes betydelse vid hot

Enligt darwinistiska teorier intar familj och släktskap en prioriterad plats i farliga situationer, eftersom dessa har betydelse för individens fortplantning. Enligt denna

¹ Jonsson, s. 14

² Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 157

³ A.a, s. 157

åskådning agerar varje individ för att vårda sina gener till framtida generationer, vilket kan yttra sig i både omhändertagande av sin avkomma eller att hjälpa närbesläktade personer som bär liknande gener. De darwinistiska teserna om blodsbands betydelse stöds även av iakttagelser kring katastrofsituationer; skyddet för familj och släktingar prioriteras i farliga situationer.⁴

2.1.2 Stressreaktioner vid hot

En faktor som sannolikt ofta spelar en stor roll för hur en person agerar i exempelvis en nödvärnssituation är graden av stress som framkallas av det överhängande hotet. Stress är en fysisk och psykisk reaktion hos en person som utsätts för någon form av press från omgivningen.⁵ Kroppen reagerar på många olika sätt då en person utsätts för en stressor av något slag. En stressor kan exempelvis vara i form av hot, krav eller belastning. Stress innebär en komplicerad samverkan mellan hjärna och övriga kroppen och kan beskrivas som kroppens ospecifika reaktion på varje krav som ställs på den.⁶ Det är bevisat att information från yttervärlden, såsom syn- och hörseltryck, först går till thalamus, vilket kan förklaras som hjärnans ”kopplingsstation”, och sedan vidare till amygdala, som är två mandelformade delar av hjärnan som utgör en del av det limbiska systemet⁷. Amygdala har en central funktion i samband med att känslor såsom rädsla, skräck och vrede utlöses samt för de justeringar av blodtryck, andning, hjärtverksamhet etc. som krävs för att försätta kroppen i larmberedskap. Från amygdala utlöses en snabb och känslomässig respons. Från thalamus går även signaler till hjärnbarken, som svarar för mer intellektuella funktioner. Detta nätverk av signaler gör att det är möjligt att amygdala reagerar innan hjärnbarken har registrerat signalerna och uppfattat vad som händer. Det yttre hotet resulterar således i en direktsignal från thalamus till amygdala och individen reagerar innan han eller hon insett vad som sker. Den reflexartade reaktionen är dock oprecis och det tar en stund innan hjärnbarken uppfattat situationen. Först när detta har skett är det möjligt för individen att reagera genomtänkt. Starka känslor, såsom fruktan, är alltså snabbare än tanken och kan utlösa en reaktion oberoende av denna.⁸

⁴ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 159-160

⁵ Jonsson, s. 9

⁶ Sahlin, s. 16

⁷ Kallas för känslöhjärnan och tillhör det centrala nervsystemet. Detta system utvärderar bland annat signaler från kroppen och från omvärlden samt styr känsloreaktioner, såväl yttre som inre.

⁸ Sahlin, s. 51

Vid bedömning av stress är den enskilda individens tolkning och upplevelse av det utlösande momentet och den bakomliggande orsaken en viktig faktor. Detta har nämligen samband med individens personlighet och tidigare upplevelser av liknande slag. Varje upplevelse av en stressutlösande situation blir därför i högsta grad subjektiv. Människor reagerar olika på situationer och påfrestningar som är likartade, vilket bör beaktas vid olika individers beskrivningar av händelser, kriser, förhållanden etc.⁹ Stress kan indelas i flera olika kategorier och kan vara positiv eller negativ. En allvarlig form av stress är s.k. traumatisk stress, vilket är en stressreaktion som uppkommer då en person är med om en chockartad händelse.¹⁰ Ett traumatiskt kristillstånd kan uppkomma då en människa hamnar i en situation där tidigare erfarenheter och inlärd reaktionsmönster inte är tillräckliga för att tolka och behärska situationen. Upplevelsen är så överväldigande att personens uppfattning om omvärlden ifrågasätts, medvetet eller omedvetet. Det finns många typer av händelser som kan utlösa ett traumatillstånd, exempelvis närstående eller anhörigs död, hot om våld samt våld i form av rån eller överfall.¹¹ Traumatisk stress medför ofta omfattande signaler, kognitiva och emotionella beteendesymptom samt fysiska reaktioner och förändringar.¹² Vanliga kognitiva yttringar kan vara tankemässiga förändringar eller att förmågan att fatta beslut minskar. Affektiva, eller emotionella, symptom kan inbegripa panik, oro, depression eller en kombination av dessa. Rent fysiskt kan en stor mängd stressrelaterade åkommor uppstå. Även destruktiva beteendemässiga symptom kan uppkomma i samband med eller efter en allvarlig krisupplevelse. De kan omfatta irritation, fientlighet, självisolering och självmedicinering av t.ex. alkohol, nikotin, lugnande medel eller olagliga droger.¹³ Sådana hälsofarliga och självdestruktiva strategier att bemästra stressen kommer naturligtvis på längre sikt att medföra problem som har större omfattning än själva stressen.¹⁴

Wallenius menar att överlevnadsinstinkten automatiskt aktiverar människans inbyggda reaktioner. Det är exempelvis inte vår personlighet som gör att vi blir upphetsade i farliga lägen, utan den föreliggande faran som aktiverar reaktionen. Ett väldokumenterat exempel på en sådan reaktion är att uppmärksamheten smalnar av och

⁹ Otto m.fl., s. 85

¹⁰ Jonsson, s. 11

¹¹ A.a., s. 252

¹² A.a., s. 11

¹³ A.a., s. 72

¹⁴ A.a., s. 24-25

fokuseras mer i en stressituation.¹⁵ Wallenius menar vidare att reaktioner som stress, rädsla och aggression är av primär natur, vilka inte går att träna bort. Utbildning och träning kan dock medföra större möjligheter att hantera sådana reaktioner.

För att studera mänskliga reaktioner i sådana komplexa sammanhang som traumatiska och farliga situationer krävs det, enligt Wallenius, åtminstone en grundläggande förståelse för de olika graderna av mänskliga funktioner, från medvetenhet och tänkande till undermedvetenhet och automatiska funktioner.¹⁶

Bergström¹⁷ hänvisar till en undersökning av stress- och ångestreaktioner hos fallskärmsjägare som föranledde slutsatsen att vid intensiv stress, såsom stark rädsla eller ångest, upphör i stor omfattning förmågan att handla ändamålsenligt. Det organiserade handlingsmönstret försvinner och istället inträder regression, dvs. återgång, till mer primitiva reaktioner. Individerna hänfaller åt invanda, reflexmässiga reaktioner, vilket till stor del sker omedvetet.¹⁸ I likhet med Wallenius framlägger även Bergström att hotframkallad stress hämmar eller stänger av informationsflödet från omgivningen till hjärnan. Det sker inte bara en generell minskning av uppmärksamheten utan även av den enskilda sinneskanalen. Vad gäller synintryck uppfattas inte stimuli i synfältets periferi, utan ett så kallat tunnelseende inträder.¹⁹

2.1.2.1 FN-soldaters reaktioner vid hot

I en undersökning redogör Wallenius för hur svenska FN-soldater reagerat i farliga situationer. Av studien framgår att många soldater upplevt att de haft en inledande fördröjning av sina reaktionstider i vissa farofyllda situationer. De kunde då vare sig acceptera eller förstå allvaret i situationen. Upplevelsen beskrevs som en mental blockering, en blackout eller chock. Tillståndet varade från några sekunder upp till flera minuter. Soldaterna vidtog dock, trots detta tillstånd, erforderliga och relevanta åtgärder i enlighet med deras träning och utbildning.²⁰

Vad gäller träningens betydelse menar Wallenius att övning främjar situationsanpassade reaktioner då det inte krävs så mycket kognitiv kraft för en person att agera på ett visst sätt efter att ha tränat in ett specifikt beteende. Vidare kan praktisk träning

¹⁵ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 90

¹⁶ A.a., s. 32

¹⁷ Docent i tillämpad psykologi Uppsala med specialitet inom psykisk stress

¹⁸ I inlaga till Svea hovrätt i mål B 2259/81, aktbilaga 7, hänvisar Bergström till nämnd undersökning

¹⁹ Bergström, inlaga i mål B 2259-81, aktbilaga 7

²⁰ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 78

eventuellt uppväga för kognitiva svagheter i stressituationer.²¹ I den nämnda studien framkom att pluton- och gruppleddare kände en större oro än de vanliga soldaterna. Den upplevda oron gällde dock inte den egna säkerheten utan istället de underordnade soldaternas. Förklaringen till detta kan vara att en högre uppsatt militärisk ledare på grund av längre utbildning och erfarenhet har bättre förutsättningar att identifiera och förstå olika risker.²²

I studien redogjordes för de reaktioner som soldater upplevde vid stark rädsla. Några tillfrågade berättade om tillfällena då soldater och officerare var okontaktbara och att paralysering förekommit. Några förnimmelser som i studien visade sig vara kopplat till stark rädsla var en upplevd brist på kontroll över situationen, känslor av hjälplöshet utan tendens till agerande, underlägsenhetskänslor och bristande förtroende för befälhavare. De situationer som medförde de starkaste reaktionerna av upplevd rädsla var inte då skottlossningarna var som tätast eller som närmast inpå, utan tvärtom då det inte var någon skottlossning alls. Inte heller var upplevd rädsla sammankopplad till risken att bli skadad eller dödad, utan istället till då personerna kände att de förlorat kontrollen över situationen.²³

2.1.2.2 Polisernas upplevelse av upploppen i Göteborg 2001

I juni 2001 bröt flera våldsamma upplopp ut i samband med EU-toppmötet i Göteborg. Folksamlingar gick till våldsam attack mot polis och orsakade omfattande skadegörelse på egendom. En allvarlig incident inträffade på Vasagatan i centrala Göteborg, då fem piketpoliser omringades och tvingades dra sig tillbaka. En av poliserna träffades av en gatsten i huvudet och föll omkull medvetslös. De övriga poliserna avlossade då varningsskott för att skydda den skadade kollegan. De flesta angripare avvek från platsen, men några fortsatte att kasta sten mot poliserna trots varningsskotten. Vid detta tillfälle avlossades verkningseld, varvid en av de stenkastande ungdomarna, W, träffades i bröstet och ådrog sig livshotande skador. Lyckligtvis överlevde W. Förutom W träffades ytterligare två personer av skotten som polisen avlossade.²⁴

En förundersökning inleddes för att utreda huruvida brott begåtts i samband med poliskjutningen. Överåklagaren menade att poliserna utsatts för ett mycket allvarligt

²¹ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 157

²² A.a., s. 77

²³ A.a., s. 80

²⁴ Westerlund, s. 99

angrepp. Angriparna var uppenbarligen ute efter att skada poliserna, och inte att uttrycka någon politisk åsikt. Poliserna ansågs ha befunnit sig i en nödvärnssituation, även före skottlossningen. Bedömningen om det varit försvarligt av dem att använda sina vapen på det sätt som gjorts bedömdes utifrån en helhetsbild av den aktuella situationen och med utgångspunkt i hur situationen tedde sig för dem.²⁵

En mening som framfördes i samband med diskussionen om försvarligheten var att polisen inte hade behövt skjuta eftersom förstärkning var på väg och att de angripna poliserna borde ha sett detta. De angripna poliserna har dock hävdat att de inte uppmärksammat detta.²⁶

En av poliserna, X, som var med vid det aktuella upploppet, hade vid denna tid arbetat som polis i sexton år, varav sex år som piketpolis. X har uppgett att han och poliskollegorna blev utsatta för ett fruktansvärt stenregn, vilket hela tiden ökade i intensitet. Då en av kollegorna fallit till marken kunde de inte retirera ytterligare, utan var tvungna att försöka skydda denne. X visste inte hur allvarligt skadad kollegan var, eller om han var död. X har berättat att han inte hade någon möjlighet att se sig omkring eftersom han hela tiden var tvungen att parera stenar med skölden. Den enda möjligheten att rädda sig och kollegorna från att bli stenade till döds var att använda tjänstepistolen. X har uppgett att han var fruktansvärt rädd då han drog sitt vapen och avfyrade ett varningsskott. Effekten av varningsskottet blev dock mycket mindre än vad han hade förväntat sig. W, som drev på de övriga som en härförare, reagerade inte på varningsskottet. En liten skillnad märktes längre bak i folkhoppen vid det andra varningsskottet, men inte bland dem som var längst fram och kastade sten och manade på de andra. X sköt totalt två eller tre varningsskott och avvaktade en reaktion hos folkmassan efter varje skott. X upplevde ett tunnelseende, som ökade efterhand. Han upplevde att den enda möjligheten att få slut på angreppet var att skjuta verkningseld mot den som utgjorde det största hotet, dvs. mot W. Om X inte skjutit verkningseld tror han att angreppet återigen hade ökat i intensitet, och att det var verkningselden som räddade hans och den skadade kollegans liv. X har uppgett att han aldrig varit så rädd i hela sitt liv. Han hade inte noterat att det fanns hundförare i närheten i samband med att skotten avlossades, och inte heller att några andra

²⁵ Westerlund, s. 99

²⁶ A.a., s. 101

poliserna anlönt till platsen som förstärkning. Han menar vidare att de filmer han sett från upploppet inte ger en rättvisande bild av händelsen.²⁷

Polismannen Y, hade vid händelsen arbetat som polis i 11 år, varav tre år som piketpolis och två år som vapeninstruktör. I likhet med X beskriver han en kaotisk situation, där poliserna blev mycket hårt ansatta av stenregn från flera håll. Hans enda tanke var att hålla sig stående och inte falla, att skydda sig och överleva. Lynchstämning rådde och Y märkte att de var helt omringade av aktivister. Han såg inte några andra poliserna. Eftersom de var ensamma och situationen var fruktansvärt trängd trodde han att han och kollegorna skulle bli dödade. Inte heller Y hade uppfattat att hundförare kommit till platsen i samband med skotten mot W, eller att förstärkning anlönt. Han hade vidare inget minne av att någon i gruppen hade påkallat hjälp från andra poliserna.²⁸

Åklagaren sammanfattar att det händelseförlopp som polismännen uppfattat skiljer sig på flera väsentliga punkter från det verkliga händelseförloppet, och att de har uppfattat angreppet allvarligare än vad det i realiteten var. De har inte uppfattat att hotet mot dem påtagligt minskade efter att varningsskott avlossades. De har heller inte noterat att hundförare var i närheten då skotten avlossades, eller att ett större antal poliserna anlände till platsen kort före skottlossningen.²⁹ I bedömningen av huruvida poliserna varit oaktsamma i sin uppfattning av situationen framkommer dock att inte endast de misstänka polismännen och övriga poliserna uppfattat situationen som ytterst allvarlig. Även ett flertal av de övriga personer som befann sig på platsen har uppfattat förhållandena på likartat sätt. Vad gäller förstärkningen anlände den till platsen strax innan skotten mot W avlossades. I princip inget av de vittnen som hörts har uppfattat att förstärkningen anlände innan skotten föll. Med hänsyn till detta, det snabba händelseförloppet samt den pressade situation poliserna befann sig i där de var tvungna att fokusera på W och det pågående angreppet ansågs det inte kunna krävas att de ytterligare undersökt de faktiska förhållandena innan de avlossade verkningsseld.³⁰

Det förefaller tämligen uppenbart att de utsatta polismännen varit tvungna att rikta all sin uppmärksamhet mot de mest hotfulla angriparna och att primärt värja sig mot

²⁷ Åklagarmyndigheten i Västerås beslut rörande förundersökningen angående att polis skjutit mot H.W. den 15 juni 2001 i Göteborg, s. 15-16

²⁸ A.a., s. 17-18

²⁹ A.a., s. 18

³⁰ A.a., s. 26

stenregnet med sina sköldar. Polismannen X har uppgivit att han upplevde ett tunnelseende som blev alltmer påtagligt efterhand. Det som hände i synfältets periferi uppfattades inte, dvs. polisförstärkningen i detta fall. Att de utsatta polismännen agerade utefter vad de, i sitt tillstånd av tunnelseende, uppfattade får ses som högst förståeligt. Även om poliserna hade lång erfarenhet i yrket, och sannolikt upplevt många hotfulla situationer, medför detta som synes inte att de är förskonade från de stressymptom som kan uppstå vid extremt pressade situationer.

2.1.3 Subjektiv värdering av situationen

Wallenius anför att de psykologiska reaktioner som människan har för att hantera stress avgörs av den subjektiva värderingen av situationen i fråga. Hur den objektiva situationen ser ut påverkar enligt Wallenius inte de psykologiska reaktionerna på stress. Den subjektiva värderingen beror både på omständigheterna i den specifika situationen och individuella faktorer.³¹ Den subjektiva värderingen av situationen omfattar tre steg; en första utvärdering, en andra utvärdering samt stresshantering. Huvuddelen av utvärderingsprocessen kan sammanfattas genom tre frågeställningar:

- Förstår jag hotet?
- Angår hotet mig?
- Kan jag göra något åt hotet?

1. *Förstår jag hotet?*

En livshotande situation utgör, förutom ett hot mot individens liv och hälsa, ett hot mot individens kognitiva strukturer och begreppsmässiga system. Forskare menar att alla människor har en uppsättning inre föreställningar om omvärlden och om sin egen roll i denna. När en människa ställs inför en främmande situation tenderar hon att ha en ensidig uppfattningsförmåga och att minnas sådant som stämmer överens med de inre föreställningarna. Det finns även en tendens hos människor att söka efter information som bekräftar det inre "schemat" och att undvika information som hotar de inre kognitiva strukturerna. En traumatisk upplevelse hotar på flera plan individens grundläggande föreställningar och begreppssystem. Exempelvis kan föreställningen om den egna osårbarheten, om meningsfullhet och om det egna människovärdet hotas då individen står inför en

³¹ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 17

stor fara. Det begreppsmässiga systemet, som formas genom all vår erfarenhet genom åren, är helt enkelt oförmöget att införliva informationen om den traumatiska upplevelsen. Förnekelse kan vara ett sätt att hantera det hotande psykologiska sammanbrottet.³²

2. *Angår det mig?*

Det är inte alls säkert att en människa som står inför en hotfull situation bedömer att det berör henne själv. Människor som inte är vana vid att utsättas för traumatiska händelser känner sig i allmänhet osårbara, eller åtminstone bedömer de att det inte är sannolikt att de själva ska utsättas för att hotet förverkligas. Denna företeelse kallas ”realistisk optimism” eller ”illusion av unik osårbarhet”. En förklaring, som är förenlig med kognitiva teorier, är tanken att individen tenderar att jämföra sig själv med den ideala schablonen av en människa som tar höga risker. I motsats till denna teori står det faktum att realistisk optimism fortfarande föreligger, även om en person *inte* jämför sig själv med en tänkt genomsnittsperson, utan istället med en vän.³³

3. *Kan jag göra något åt hotet?*

Det är inte självklart att det finns en enkel koppling mellan objektiva möjligheter att kontrollera situationen och den subjektiva känslan av att ha kontroll. För det första har olika individer skilda uppfattningar om hur kapabla de är att ha kontroll över olika livssituationer. För det andra kan känslan av att ha kontroll vara falsk. Människor överskattar ofta sin kontrollförmåga, t.ex. vid bilkörning. Forskare har dock fastställt att upprätthållande av kontroll är en fundamental mänsklig drivkraft. Människor strävar efter att uppnå både faktisk kontroll över situationer och en subjektiv känsla av kontroll. Även om en person misslyckas med att upprätthålla den faktiska kontrollen hindrar detta inte att personen känner en drivkraft att öka den inre känslan av kontroll. När en människa befinner sig i en stressituation kan strävan att upprätthålla en generell känsla av kontroll vara starkare än att ha faktisk kontroll över situationen. Personen kan då agera i syfte att öka den subjektiva kontrollkänslan oavsett om detta har någon effekt på den faktiska kontrollen. Åtgärder som kan resultera i undsättning från människor i

³² Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 19-20

³³ A.a., s. 20

omgivningen, såsom att skrika på hjälp, kan istället uppfattas av den nödlidande som att ge upp sin kontroll. I sådana situationer kan den förhöjda stressen leda till att i försök att upprätthålla eller återfå den inre känslan av kontroll, så ger individen upp den verkliga kontrollen över situationen. Studierna av detta beteende kan förklara tendensen hos stressade personer att agera till synes helt irrationellt och ologiskt. Förhållandet mellan den subjektiva kontrollen och det faktiska hanterandet av en stressituation förefaller vara komplext. I många situationer är människans anpassade beteende resultat av en förnimmelse av personlig kontroll. Denna känsla av kontroll är dock ofta illusorisk och det förefaller råda diskrepans mellan den subjektiva och den faktiska kontrollen.³⁴

2.1.4 Kommentarer

Det är uppenbart att människans reaktioner i pressade situationer inte följer ett givet mönster, utan att det är fråga om komplexa funktioner som kan vara svåra att bedöma om inte viss kunskap finns. För en lekman kan en annan människas reaktion i en given situation framstå som irrationell och svårbegriplig eftersom viktiga bitar i pusslet saknas. Enligt Wallenius krävs det åtminstone en grundläggande förståelse för de olika nivåerna av mänskliga funktioner, från medvetenhet till undermedvetenhet, för att fördjupa sig i olika individers reaktioner i traumatiska situationer. En viktig fråga är om domare, som emellanåt har att bedöma just detta, besitter tillräcklig kunskap om mänskliga funktioner i detta avseende? Juristutbildningen innehåller inte något moment rörande detta område, fastän ett flertal av studenterna kommer att beröra det i sitt yrkesliv som t.ex. domare eller åklagare. Då det inte ingår i grundutbildningen vore det av naturliga skäl önskvärt att vissa psykologistudier är obligatoriska för dem som kommer att ha en avgörande roll vid bedömning av t.ex. traumatiserade personers brottsliga gärningar. Idag förefaller det som om domare förutsätts att själva förstå hela den komplexa bilden av mänskliga stressreaktioner, trots att grundkunskaper i allmänhet saknas. Att sakkunniga uttalar sig i mål som kräver expertkunskap är naturligtvis ett väsentligt komplement, men vi tror att det ändå är viktigt att domare har med sig viss kunskap för att kunna tillgodogöra sig expertis fullt ut och även kunna förhålla sig kritisk till den.

³⁴ Wallenius, *Human Adaptation to Danger*, s. 20-21

3. Psykiska störningar

3.1 Allvarlig psykisk störning

Ett särskilt begrepp inom straffrätten är begreppet allvarlig psykisk störning. I de fall en gärningsman befinns lida av en psykisk störning som är allvarlig kan särskilda rättsliga följder inträffa som inte kan aktualiseras om det endast rör sig om en psykisk störning som inte är allvarlig.

I regeringens proposition 1990/91:58 förklaras allvarlig psykisk störning i första hand som ett tillstånd av psykotisk karaktär, vilket innebär tillstånd med störd realitetsvärdering och med symptom som vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. En psykisk funktionsnedsättning av allvarlig art (demens) med störd realitetsvärdering och bristande förmåga till orientering i tillvaron kan uppkomma till följd av en hjärnskada. Även svårartade personlighetsstörningar såsom vissa invalidiserande neuroser och personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär är att anse som allvarliga psykiska störningar. Att hänföra till allvarlig psykisk störning är likaså allvarliga depressioner med självmordstankar, alkoholpsykoser såsom delirium tremens³⁵, alkoholhallucinos, klara demenstillstånd och sådana psykoser som kan orsakas av narkotikamissbruk. Under vissa förutsättningar kan också svåra abstinensstillstånd utgöra en kortvarig allvarlig psykisk störning likaväl som en psykisk funktionsnedsättning på grund av åldrande kan vara så allvarlig att den är att anse som en allvarlig psykisk störning. Vid bedömningen av om en störning är att betrakta som allvarlig skall både störningens art och grad prövas. Exempelvis kan schizofreni som till sin natur är av allvarlig art vara av en lättare grad. I motsats till detta kan en till arten lättare depression vara av så allvarlig grad att störningen därför blir att betrakta som en allvarlig psykisk störning. För att bedöma störningens svårhet måste en sammanvägning göras i varje enskilt fall där hänsyn tas till arten av störningen och de symptom och tecken i övrigt som klarlägger graden av störningen. Hänsyn måste även tas till växlingar i tillståndet, hur stor återfallsrisken är om vård eller behandling avbryts för tidigt. Så länge påtaglig risk föreligger för att de psykis-

³⁵ Tillståndet kan utvecklas ca 2-5 dygn efter att man slutat dricka alkohol och är den svåraste formen av alkoholabstinens. Först uppkommer ångest, oro, sömnbesvär, diarréer, hjärtklappning och förhöjt blodtryck. Abstinenskramper kan också förekomma. Därefter uppstår hallucinationer, främst synhallucinationer men även hörselhallucinationer kan uppträda. I svåra fall blir man svårt förvirrad vilket kan göra att psykiatrisk tvångsvård blir nödvändigt. Källa: Sjukvårdsrådgivningen på Internet.

ka symptomen återkommer om behandlingen avbryts är den psykiska störningen att anse som allvarlig. I vissa enstaka fall kan det enligt förarbetena vara nödvändigt att inhämta ytterligare utredning vilket då kan ske i form av ett yttrande från Socialstyrelsen.³⁶

I fallet med mordet på utrikesminister Anna Lind kom gärningsmannens psykiska tillstånd att få stor betydelse för målets utgång.³⁷ HD ansåg att det enligt utredningen var klarlagt att gärningsmannen M.M. sedan flera år lidit av en psykisk störning och att de företagna undersökningarna och gärningsmannens dokumenterade sjukdomshistoria talade i denna riktning. De psykiatriska experterna var emellertid inte helt överens om vilka typer av psykiska störningar M.M. led av eller hur allvarliga dessa var. Å ena sidan förespråkades av några av de tillfrågade rättspsykiatriska experterna, med Anders Forsman i spetsen, att M.M. led av hallucinationer och vanföreställningar av psykotisk karaktär och att den psykiska störningen vid en samlad bedömning var allvarlig. Socialstyrelsens rättsliga råd delade denna bedömning. Motsatt hållning intogs av andra läkare, däribland Göran Fransson vars bedömning överensstämde med det rättspsykiatriska utlåtandet att någon allvarlig psykisk störning ej förelegat vid gärningstillfället. HD drog därefter slutsatsen att M.M. sedan flera år lidit av en psykisk störning men att denna inte kunde anses vara så svårartad att den vid brottstillfället utgjorde en allvarlig psykisk störning.³⁸

3.2 Kortvarig psykisk störning

Med detta menas en allvarlig psykisk störning som konstaterats föreligga vid gärningsögonblicket men som inte längre kvarstår vid domstillfället. Det faktum att den psykiska störningen är kortvarig kan få betydelse för påföljdsfrågan i så måtto att den allvarligt psykiskt sjuke av lagtekniska skäl i vissa fall inte kan ådömas någon inkapiterande påföljd. Störningen är således av övergående karaktär vilket konstaterats i exempelvis fallet med fänrik Mattias Flink. Detta rättsfall behandlas i avsnitt 4.2.5. Konsekvensen av att störningens allvarlighet avtagit kommer att behandlas under avsnitt 5.3.5 då vi reflekterar över den lucka i lagen som därav enligt vissa kritiker kan uppkomma.

³⁶ Prop.1990/91:58, s. 86 ff

³⁷ NJA 2004 s. 702

³⁸ NJA 2004 s. 702 s. 721 ff

3.3 Historisk utveckling av de psykiskt stördas rättsställning

Psykiskt störda personer intar sedan lång tid tillbaka en särställning i det straffrättsliga systemet. Redan i det antika Grekland behandlades psykiskt sjuka annorlunda jämfört med övriga medborgare i straffhänseende. Romarna kom därefter att utveckla denna tanke och skiljde på olika typer av psykiska sjukdomar och vansinne. De fullständigt mentalsjuka ansågs oförmögna att utföra några rättshandlingar och kunde således inte ställas till svars för sina handlingar eftersom de inte styrdes av någon fri vilja. Den internationella utvecklingen kom därefter från medeltiden och fram till 1800-talet att följa två huvudlinjer. Enligt det ena spåret gavs den misstänkte möjlighet att åberopa psykisk störning som en förmildrande omständighet, vilket fick stort genomslag i den engelska rättstraditionen. Den kontinentala rättsutvecklingen kom istället att präglas av ett synsätt där människan sågs som en social varelse och under 1800-talet utvecklades föreställningar om att psykiska sjukdomar kunde vara partiella. Straffrätten påverkades samtidigt av upplysningstidens idéer vilket innebar att principer om humanitet, legalitet, proportionalitet, och likhet inför lagen fick stor betydelse. Därigenom skapades den klassiska straffrättsskolan i vilken människans fria vilja var en av grundstenarna. Det var således upp till människan själv att välja om hon ville begå brott och därmed ådra sig straff för den brottsliga handlingen. Vid denna tid hade även allmänpreventiva motiv stor betydelse för straffrätten och de personer som inte kunde ses som fria och förnuftiga såsom barn, psykiskt störda och psykiskt utvecklingsstörda undantogs därmed från ansvar. I takt med att läkare och rättspsykiatrisk expertis fick större utrymme i bedömningen av gärningsmännens psykiska tillstånd och ifrågasatte invanda tankar om moralfilosofi och tillräknelighet blev de psykiskt sjuka under 1800-talet i större utsträckning föremål för vård och behandling. Till följd därav ställdes de individualpreventiva motiven framför de allmänpreventiva och fokus lades vid brottslingens person istället för vid den brottsliga gärningen. Italienaren Cesare Lombroso, upphovsman till den positiva straffrättsskolan, anförde till en början rent biologiska skäl till uppkomsten av brottslighet och menade att vissa var födda till brottslingar. Senare modifierade han dessa tankar och ansåg att straffet skulle anpassas efter gärningsmannens egenart med hänsyn till brottets farlighet. När Lombrosos efterträdare Enrico Ferri utarbetade en strafflag byggd på ett system av olika preventiva åtgärder kan sägas att de sociala (den klassiska skolan) och de biologiska riktningarna (den positiva skolan) smälte samman till viss del.

Den moderna eller sociologiska skolan grundad av den tyske vetenskapsmannen Franz von Liszt försökte kort därefter hitta gemensamma drag mellan den klassiska och den positiva skolan. Precis som den positiva skolan menade emellertid Liszt att brottsligheten borde angripas som ett socialt fenomen. Tillräknelighetsbegreppet kunde tänkas kvarstå om än i något annorlunda utformning än enligt den klassiska skolan.

I äldre svensk rätt har inte straffbestämmelserna för psykiskt störda lagöverträdare varit särskilt tydliga och i 1734 års lag berördes deras straffrättsliga ställning endast mycket kortfattat. Det är även tämligen oklart huruvida regleringen innebar frihet från ansvar eller om den psykiska störningen utgjorde en förmildrande omständighet i straffansvarsbedömningen.³⁹

De psykiskt störda lagöverträdarnas straffrättsliga ställning förändrades i början på 1800-talet genom att det straffria området angavs direkt i lagtexten som en följd av legalitetsprincipens genomslag i Sverige. Begreppet tillräknelighet kom därför att införas i lagtexten i 5 kap 5 § i den då gällande strafflagen (SL).⁴⁰ Till skillnad från många andra länder lades enligt bestämmelsen vikt vid ett förnufts-kriterium och inte vid den psykiskt sjuke individens fria vilja. Kravet på kausalsamband mellan den psykiska störningen och den brottsliga gärningen infördes 1945 som en förutsättning för strafffrihet. Ett tiotal år senare kom förslag från Strafflagsberedningen att tillräknelighetsrekvisitet skulle avskaffas vilket också gjordes vid införandet av brottsbalken 1965. Vid samma tid infördes fängelseförbud för de psykiskt störda lagöverträdarna samt inskränkningar i möjligheten att döma dessa personer till påföljd introducerades. Enligt de rådande individualpreventiva motiven skulle gärningsmannen vid behov dömas till vård på sinnessjukhus eller till öppen psykiatrisk vård. Formellt kan därmed sägas att tillräknelighetsläran avskaffades samtidigt som den i realiteten genom fängelseförbudet och institutet fri från påföljd flyttades till påföljdsledet.⁴¹ Vid brottsbalkens tillkomst infördes dessutom en ny påföljd för psykiskt störda lagöverträdare genom att det blev möjligt för domstolen att besluta om överlämnande till psykiatrisk tvångsvård vilket med dagens terminologi benämns rättspsykiatrisk

³⁹ SOU 2002:3, del 1, s. 163-165

⁴⁰ Strafflagen ersatte 1864 Straffbalken och Missgärningsbalken i 1734 års lag. Strafflagen upphörde att gälla 1 januari 1965 då brottsbalken trädde i kraft. Hämtat från Internet: http://www.internetjuridik.com/juridiska_termer/ordlista/strafflagen.html, 2008-12-04

⁴¹ SOU 2002:3, del 1, s. 165-167

vård.⁴² Under 1970- och 1980-talen avlöste olika utredningar varandra rörande de psykiskt stördas straffansvar.⁴³ Socialberedningen ansåg att vanliga påföljdsregler så långt möjligt skulle tillämpas även på de psykiskt sjuka gärningsmännen. Vissa skillnader var dock nödvändiga såsom exempelvis möjligheten att döma till fängelse men tills vidare överlämna den dömda till rättspsykiatrisk vård för att efter avslutad behandling återföras till fängelset.⁴⁴

I början på 1990-talet genomfördes en straffrättslig reform som hade två grundläggande syften. Till att börja med ville man peka på de grundläggande principerna om fördelning av straffrättsligt ansvar. Vid bedömningen av om och i vilken utsträckning den tilltalade bör hållas ansvarig för sina handlingar framhölls i förarbetena vikten av att ta hänsyn till vilka möjligheter och vilken förmåga personen haft att rätta sig efter lagen. Reformens andra motiv var att reglera valet av lämplig påföljd. Nödvändigheten att beakta gärningsmannens individuella behov var enligt utredningen särskilt viktig beträffande psykiskt störda lagöverträdare.⁴⁵ Genom 1991 års reform infördes vidare samma begrepp för de tidigare ”sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom” vilka nu ersattes av samlingsbegreppet ”allvarlig psykisk störning”.⁴⁶ Det nya begreppet skulle visa att ett rent biologiskt sjukdomsbegrepp inte längre får vara avgörande för om psykiatrisk vård skall ske med tvång. Genom att anlägga en helhetssyn på patienten tillsammans med insikten att psykiska störningar ofta är att hänföra till en kombination av både sociala och biologiska faktorer och att dessa vanligen samspelar och förstärker varandra anpassades begreppsbildningen till ett modernt synsätt av hur psykiska sjukdomar uppkommer.⁴⁷

För att fängelseförbudet i 30 kap 6 § BrB skulle vara tillämpligt uppställdes ett krav på kausalsamband mellan den psykiska störningen och den brottsliga gärningen.⁴⁸ Om den psykiska störningen inte kunde antas ha haft någon avgörande inverkan på gärningsmannens agerande skulle fängelseförbudet inte träda in. I förarbetena till 1991 års reform gjordes bedömningen att det inte bör vara särskilt svårt att avgöra

⁴² SOU 1996:185, del 1, s. 494

⁴³ Bexeliuskommittén (SOU 1977:23) och Socialberedningen (SOU 1984:64)

⁴⁴ SOU 2002:3, del 1, s. 165-167

⁴⁵ SOU 1996:185, del 1, s. 494

⁴⁶ SOU 2002:3, del 1, s. 143

⁴⁷ Prop. 1990/91:58, s. 85

⁴⁸ Se vidare om fängelseförbudets upphörande i avsnitt 3.3.1

om ett sådant kausalsamband finns eller inte. Lider gärningsmannen av en allvarlig psykisk sjukdom vid gärningstillfället torde det mest rimliga vara att den brottsliga gärningen begåtts under påverkan av störningen. Det är dock endast i de fall den psykiska störningen har haft avgörande betydelse för gärningsmannens handlingsätt som ett orsakssamband kan sägas vara för handen.⁴⁹

Vid reformen 1991 tillkom slutligen också en ny påföljd i och med att möjligheten till särskild utskrivningsprövning infördes i lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV).⁵⁰

3.3.1 Fängelseförbudet avskaffat

Det absoluta fängelseförbudet i 30 kap 6 § BrB för personer som begått brott under påverkan av allvarlig psykisk störning har upphävts i och med en lagändring som trädde i kraft 2008. Enligt den tidigare lydelsen *fick* inte den som begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning dömas till fängelse. Efter lagändringen stadgas att man *i första hand* ska dömas till annan påföljd än fängelse och en presumption för annan påföljd än fängelse gäller således. Rätten får döma till fängelse endast om det finns synnerliga skäl. Ett förbud mot fängelse kvarstår i och med lydelsen i 30 kap 6 § 2 st BrB som föreskriver att rätten inte får döma till fängelse om den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Detta gäller dock inte om den tilltalade själv har vållat sin bristande förmåga genom berusning eller liknande. Följaktligen kan även den som under påverkan av en allvarlig psykisk störning begått ett brott dömas till fängelse. De mest psykiskt störda lagöverträdarna är dock undantagna denna möjlighet. Bakgrunden till den nya regleringen kan sökas i prop. 2007/08:97 vars syfte varit att ”öka flexibiliteten vid påföljdsbestämningen och på så sätt öka möjligheterna till proportionalitetsbedömningar i vissa fall samtidigt som den enskildes behov av vård ska beaktas”.⁵¹ De motiv som styrkt tidigare fängelseförbud har varit främst individualpreventiva överväganden på så sätt att gärningsmannens behov av vård har stått i centrum. Även vid ett avskaffande av fängelseförbudet anser regeringen att vårdaspekten och humanistiska skäl skall iaktas och gärningsmannens psykiska tillstånd vid domstillfället skall vara avgörande för hur hans

⁴⁹ SOU 2002:3, del 1, s. 144

⁵⁰ A.a., s. 143

⁵¹ Prop. 2007/08:97, s. 1

eller hennes eventuella vårdbehov kan tillgodoses vid verkställigheten. De mest psykiskt störda lagöverträdarna måste dock undantas från möjligheten att ådömas fängelse för att dessa principer skall anses uppfyllda. De som saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt undantas från straffansvar medan de övriga ska kunna dömas till ansvar enligt de allmänna reglerna för påföljdsbestämning. Genom att ge gärningsmannen den vård han eller hon behöver tillgodoses både gärningsmannens och samhällets intressen.⁵²

För att kunna döma en psykiskt störd person till fängelse krävs enligt den nya lagtexten synnerliga skäl vilket innebär att restriktivitet skall prägla bedömningen. En helhetsbedömning av samtliga relevanta omständigheter i det enskilda fallet måste göras. De påföljder som kan komma ifråga istället för fängelse är enligt regeringen inte i behov av någon förändring. Domstolen kan därmed överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård för att tillgodose den enskildes vårdbehov. Sådan vård kan förenas med särskild utskrivningsprövning i syfte att tillgodose behovet av samhällsskydd. I de fall behov av rättspsykiatrisk vård saknas hos gärningsmannen kan en icke frihetsberövande påföljd väljas, en påföljd som även i vissa fall då förutsättningarna för rättspsykiatrisk vård i och för sig är uppfyllda kan anses tillräcklig. Skyddstillsyn kan förenas med föreskrift om vård medan villkorlig dom kan aktualiseras om den tilltalades vårdbehov redan tas om hand inom psykiatrivården. Genom att en möjlighet att döma till fängelse öppnas upp kommer det även bli möjligt att döma den som begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning till föreskrift om samhällstjänst eller behandlingsplan. Slutligen finns som möjlig åtgärd överlämnande av den tilltalade till vård enligt lagen (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall (LVM) eller att döma ut böter.⁵³ Regeringen anför i sin proposition att det vid bedömningen av om synnerliga skäl finns och om fängelse kan ådömas den psykiskt störde gärningsmannen är ytterst viktigt att ta hänsyn till proportionalitetsaspekten tillsammans med den enskildes behov av vård. Vidare är gärningens straffvärde av stor betydelse i den här bedömningen. Fängelse bör kunna väljas i de fall när det straffrättsliga ingripandet annars i betydande mån skulle understiga vad som är motiverat av gärningens svårhet. Vid andra mindre allvarliga brott kan exempelvis överlämnande till rättspsykiatrisk vård eller icke frihetsberövande påföljder vara en

⁵² Prop. 2007/08:97, s. 17-18

⁵³ A.a., s. 21

adekvat reaktion på den brottsliga gärningen.⁵⁴ Förutom brottets straffvärde skall domstolen även ta hänsyn till den tilltalades behov av psykiatrisk vård genom att fängelse skall väljas endast då den tilltalade saknar eller endast har ett begränsat behov av sådan vård. Har den tilltalade själv i anslutning till brottet vållat sitt tillstånd genom rus eller på något liknande sätt kan även detta tala för att synnerliga skäl för fängelse föreligger. Av betydelse för bedömningen är även i vilken utsträckning den tilltalades psykiska tillstånd inverkat på den brottsliga gärningen. I de fall störningens påverkan är förhållandevis svag är möjligheten att döma till fängelse större. En annan omständighet med betydelse för bedömningen är om det rör sig om återfall i brott vilket kan tala för att fängelse ska väljas. I helhetsbedömningen av om synnerliga skäl för fängelse föreligger kan även andra skäl beaktas. Exempelvis skall de så kallade billighetshänsynen uppmärksammas ”- som innebär att vissa omständigheter hänförliga till den tilltalades person eller handlande efter gärningen ska beaktas i mildrande riktning – och den tilltalades ungdom”.⁵⁵

3.4 Rättspsykiatrisk undersökning

För att domstolen skall kunna utdöma en korrekt och lämplig påföljd kan den misstänktes personliga förhållanden vara av avgörande betydelse. När den begångna gärningen aktualiserar annan påföljd än böter skall domstolen enligt 46 kap 9 § rättegångsbalken (RB) se till att det finns utredning om de straff som den tilltalade tidigare dömts till, och om hans levnadsomständigheter och andra personliga förhållanden som kan antas vara av vikt. För att kunna fullgöra denna uppgift har domstolen möjlighet att enligt lagen (1991:2041) om särskild personundersökning i brottmål låta genomföra en personundersökning av gärningsmannen. Antingen kan det röra sig om en personundersökning eller om en läkarundersökning enligt 7 § samma lag, då ett så kallat § 7- intyg utfärdas. Dessa utredningar kan på initiativ från domstolen kompletteras med bland annat yttrande från socialnämnd eller annan myndighet som kan ha värdefulla uppgifter att lämna om den misstänktes person. Ytterligare en möjlighet för domstolen är att besluta om en mer djupgående undersökning av gärningsmannens personliga förhållanden och psykiska status.⁵⁶

⁵⁴ Prop. 2007/08:97, s. 22

⁵⁵ A.a., s. 23-24

⁵⁶ Prop. 1991/92:2, s. 8

Enligt 1 § lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning får domstolen besluta om rättspsykiatrisk undersökning med syfte att utreda huruvida den tilltalade led av en allvarlig psykisk störning vid gärningen och om denna kvarstår vid undersökningen. På grundval av denna utredning kan rätten sedan besluta om gärningsmannen är i behov av rättspsykiatrisk vård enligt 31 kap 3 § BrB. Utrymmet för domstolens prövning är emellertid som framgår av rättsfallet NJA 1998 s. 162 begränsat. Det i målet förekommande utlåtandet över den rättspsykiatriska undersökningen är mycket viktigt och utgör grunden för domstolens bedömning. Ett sådant sakkunnigutlåtande kan sedermera bli föremål för ett bemötande och Socialstyrelsen kan yttra sig över det. I de fall så har skett och Socialstyrelsen är av en annan åsikt än undersökningsläkaren vad gäller gärningsmannens psykiska tillstånd bör domstolen i regel förlita sig på Socialstyrelsens yttrande. Visserligen skall domstolen jämföra utsagorna med varandra för att åstadkomma en noggrann prövning av dessa vilket kan ske genom exempelvis kompletterande muntlig utredning. Det är även möjligt att ta hänsyn till sjukvårdsjournaler från tiden före och efter det aktuella brottet eller andra intyg som tillkommit efter den utförda rättspsykiatriska utredningen eller Socialstyrelsens utredning. Ett förbud för domstolen att själv ställa en diagnos eller dra medicinska slutsatser kring gärningsmannens psykiska status föreligger alltså. Stor försiktighet bör vidare iaktas av domstolen beträffande den tilltalades uppträdande inför rätta, vilket inte får fungera som underlag för domstolens bedömning.⁵⁷ När domstolen skall göra sin prövning och bilda sig en uppfattning i frågan kan flera faktorer ha betydelse. Det kan vara sakkunskapen hos de personer som uttalat sig, det underlag de har använt sig av, utgångspunkterna för deras iakttagelser av det psykiska tillståndet (t.ex. undersökningssituation och tidsrymd) samt de bedömningar de gjort och hur de rapporterat dessa. En viktig fråga i sammanhanget är enligt HD vilket krav som ställs på den rättspsykiatriska utredningen för att domstolen skall finna att gärningen begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning och att denna kvarstår vid domstillfället. Vid denna påföljdsbestämning kan inte samma beviskrav som angående skuldfrågan formuleras. Det kan inte heller anses lämpligt eller ens möjligt att använda någon princip av det slag som på latin kallas *in dubio pro reo* och *in dubio mitius*, dvs. att det finns en presumtion till förmån för den tilltalade eller för den mildare utgången. I det enskilda fallet går det vanligen inte att avgöra vad som är för-

⁵⁷ NJA 1998 s. 162, s. 174

månligast för den tilltalade vad gäller påföljden. Det krävs vidare lika noggrann utredning oberoende av brottets svårhet. Domstolen måste genom den så kallade överviktsprincipen granska utlåtandet för att bilda sig en uppfattning huruvida ”övervägande skäl talar för att det är fråga om en psykisk störning som är allvarlig.” Det har i förarbetena sagts att försiktighet måste iaktas vid utdömmande av fängelsestraff för de gärningsmän där misstanke om allvarlig psykisk störning finns. Det behöver, enligt HD, således inte klart framgå av utredningen att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning. Situationen vid målets avgörande kan då sägas vara lättare för domstolen att bedöma än prövningen av den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningen och hur detta tillstånd kan ha inverkat på gärningsmannens agerande.⁵⁸

3.4.1 Rättspsykiatrisk vård

I 31 kap 3 § BrB anges att den som lider av en allvarlig psykisk störning och som har begått ett brott, som inte kan sonas med böter, får överlämnas till rättspsykiatrisk vård, om det med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.⁵⁹ Det krävs inget orsakssamband mellan den brottsliga gärningen och den psykiska störningen för att ett sådan överlämnande skall kunna beslutas. I de fall den brottsliga gärningen har utförts under påverkan av en allvarlig psykisk störning finns möjlighet för domstolen att besluta att vården förenas med särskild utskrivningsprövning enligt LRV. Det kan göras om det finns risk att gärningsmannen återfaller i brottslighet av allvarligt slag.⁶⁰

De regler i brottsbalken om förutsättningar för överlämnande till rättspsykiatrisk vård överensstämmer med lagstiftningen om psykiatrisk tvångsvård i lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT). Enligt 3 § denna lag krävs att patienten lider av en allvarlig psykisk störning för att underkastas sådan vård.⁶¹

3.4.2 Förmildrande omständigheter vid påföljdsvalet

År 1989 infördes de två nya kapitlen 29 och 30 i brottsbalken med övergripande syfte att främja tydligare motiveringar för domstolarna ställningstagande i påföljdsfrå-

⁵⁸ NJA 2004 s. 702, s. 720-721

⁵⁹ A.a., s. 719

⁶⁰ SOU 2002:3, del 1, s.144

⁶¹ A.a., s.143

gan. Domstolarna skulle i sin bedömning skilja mellan faktorer som är hänförliga till brottets straffvärde och andra faktorer som kan vara av betydelse för påföljdsbestämningen såsom exempelvis den tilltalades personliga förhållanden.⁶² I förarbetena påpekades att det inte skulle handla om några individuella prognoser av gärningsmannens tänkta behandlingsbehov. Istället skulle domstolens överväganden av de personliga förhållanden och omständigheter som haft betydelse för gärningsmannens agerande ligga till grund för påföljdsbestämningen. Av denna anledning ville man i lagtexten införa några exempel på typiska situationer där en lindrigare påföljd framstod som motiverad. Genom att det både vid straffmätningen och vid påföljdsvalet kan tas hänsyn till den enskildes personliga förhållanden menade lagstiftaren att förutsättningarna för en enhetligare praxis stärktes.⁶³

I 29 kap 3 § punkt 2 BrB anges att såsom förmildrande omständighet för brottets straffvärde ”ska särskilt beaktas om den tilltalade till följd av en allvarlig psykisk störning haft starkt nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt eller annars till följd av en psykisk störning, sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande”. Detta innebär att rätten kan döma till en lindrigare påföljd än vad som annars är föreskrivet för brottet.⁶⁴ En liknande tanke fanns redan i 1864 års strafflag och kom att ingå i regeringens förslag till införandet av brottsbalken på 1960-talet. Där menades att domstolarna skulle kunna välja mellan tillgängliga påföljder och i denna bedömning ta tillbörlig hänsyn till den tilltalades ”psykiska abnormitet”.⁶⁵

4. Rättsliga aspekter

4.1 Straffbarhet

4.1.1. Vad är ett brott?

Uppfattningen om vilka gärningar som utgör brott förändras över tid och skiljer sig även åt mellan samhällen vilket gör att det inte är möjligt att definiera ett materiellt brottsbegrepp. En formell definition av brott återfinns däremot i 1 kap 1 § BrB. Där stadgas att brott är en gärning för vilken straff är föreskrivet. En gärning utgör enligt brottsbalken ett brott utan hinder av att gärningsmannen inte kan ådömas straffansvar

⁶² Prop. 1991/92:2, s. 10

⁶³ Prop. 1987/88:120, s. 47-48

⁶⁴ SOU 2002:3, del 1, s. 144

⁶⁵ Prop. 1962:10, s. C 18

för den. Således är en handling som utförts av någon under 15 år att anse som ett brott trots att den unge enligt 1 kap 6 § BrB inte får dömas till någon påföljd.⁶⁶ Begreppet *straff* definieras i sin tur i 1 kap 3 § BrB; med straff avses böter och fängelse. Villkorlig dom, skyddstillsyn och överlämnande till särskild vård är således inte ”straff” i juridisk mening, utan utgör *påföljd för brott*. Överlämnande till särskild vård kan vara rättspsykiatrisk vård eller exempelvis överlämnande till vård enligt LVM.⁶⁷ För att ett brott skall ha begåtts måste de förutsättningar, rekvisit, som återfinns i de olika straffbestämmelsernas brottsbeskrivningar vara uppfyllda. Samtliga rekvisit måste vara uppfyllda för att en person skall kunna dömas för ett brott. I brottsbeskrivningarna anges även de förutsättningar som måste vara uppfyllda för att brottet skall vara fullbordat. Det finns gärningar som är straffbelagda fastän de inte är fullbordade, nämligen förberedelse, stämpling och försök till brott.⁶⁸

4.1.2 Ett brotts objektiva sida

Det finns objektiva och subjektiva rekvisit. De *objektiva* rekvisiten framgår av brottsbeskrivningarna i lagtexten, och består av samtliga krav som formulerats för den otillåtna gärningen. Som exempel kan tas brottet mened, som förutsätter att gärningsmannen under laga ed lämnat en osann uppgift eller förtigit sanningen. Brotten kan begås genom att gärningsmannen begår en *handling* eller genom en *underlåtenhet* att utföra en viss handling. Det sistnämnda kan utgöras av t.ex. fyndförseelse, som straffbelägger den som underlåter att rapportera om hittegods. Jämte de nämnda gärningsrekvisiten, kravet på handling eller underlåtenhet, förutsätter många brott att en *effekt* skall ha inträffat. Effektrekvisitet uttrycks t.ex. vad gäller stöld (8 kap 1 § BrB) i att tillgreppet måste innebära skada för att brott skall föreligga. För att brottet djurplågeri (16 kap 13 § BrB) skall föreligga måste gärningsmannen otillbörligen ha utsatt djuret för lidande.⁶⁹ Effektbrott förutsätter att det finns ett orsakssamband (*kausalitet*) mellan den brottsliga handlingen och effekten. Det måste således fastslås att effekten verkligen har orsakats av gärningsmannens handling.⁷⁰

⁶⁶ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del I*, s. 1:40

⁶⁷ Prop. 2007/08:97, s. 10

⁶⁸ Leijonhufvud & Wennberg, s. 31-32

⁶⁹ A.a., s. 33-34

⁷⁰ A.a., s. 44

4.1.3 Ett brotts subjektiva sida

4.1.3.1 Krav på uppsåt enligt 1 kap 2 § 1 st BrB

De *subjektiva* rekvisiten består av de krav på uppsåt (*dolus*) eller oaktsamhet (*culpa*) som uppställs för det personliga ansvaret. I brottsbalken framgår det direkt av brottsbeskrivningen i en straffbestämmelse om det är tillräckligt med oaktsamhet för att personligt ansvar skall föreligga. Vissa straffbestämmelser kräver grov oaktsamhet för personligt ansvar. I 1 kap 2 § 1 st BrB stadgas att en gärning skall anses som brott endast då den begås uppsåtligen, om inte annat är särskilt föreskrivet. Det innebär att om inget annat sägs, t.ex. att det är tillräckligt med oaktsamhet för personligt ansvar, måste uppsåt kunna styrkas för att en person skall dömas.⁷¹

En av anledningarna till att svensk rätt har ett allmänt krav på uppsåt är att fungera som ett incitament för medborgarna att låta sitt handlande styras av vad som är kriminaliserat. Om straff skulle utfärdas mot människor som inte haft möjlighet att avstyra bestraffningen genom att undvika att begå brottet skulle fel signaler sändas ut. Den som handlat uppsåtligen och därmed är medveten om vad han gör har också i allmänhet kunnat rätta sig efter lagen, till skillnad från den som saknat uppsåt. Det finns ingen lagstiftning som närmare anger uppsåtsbegreppets innebörd och hur denna bedömning skall göras. Enligt ordets betydelse, *dolus* på latin, borde det dock innebära att en gärning begåtts uppsåtligen om den utförts med vett och vilja.⁷² Vidare ledning om begreppets mening får hämtas i de uppfattningar som utvecklats i doktrin och rättspraxis.

Olika varianter av uppsåt har kommit att urskiljas i den svenska straffrätten såsom direkt uppsåt, indirekt uppsåt och likgiltighetsuppsåt. För vissa brott inträder straffansvar endast om gärningsmannen haft för avsikt att en viss effekt inträffar som en konsekvens av hans handlande. Det räcker således inte med kännedom om sakförhållandena utan syftet med gärningen skall vara den brottsliga effekten. Sådant direkt uppsåt kan uttryckas på olika sätt i lagtext, det vanligaste i modernt språkbruk är antagligen att gärningen skall begås *för att* uppnå något vilket kan vara antingen ett slutmål eller ett genomgångsled till vad gärningsmannen vill uppnå. Även orden *avsikt* och i vissa fall *söker*⁷³ kan betyda att direkt uppsåt enligt lagtexten är en förut-

⁷¹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 32

⁷² Se närmare om detta begrepp i avsnitt 4.1.4

⁷³ Se NJA 1972 s. 167 om meningsskiljaktighet beträffande ordet *söker* och direkt uppsåt.

sättning för straffrättsligt ansvar.⁷⁴ När det talas om avsiktssuppsåt är det således det direkta uppsåtet som avses.

Om gärningsmannen förvisso inte i första hand önskar en viss effekt men samtidigt inser att effekten är en säker följd av gärningen eller att den på något annat sätt är nödvändigt förenad med det mål som han syftar till sägs han ha indirekt uppsåt.⁷⁵ Det kan vara så att gärningsmannen inte har åsyftat den inträffade effekten vare sig som genomgångsled eller slutmål men inser att effekten är en nödvändig följdverkning av hans handling. Om gärningsmannen kastar en bomb på en gata för att döda en viss person och inser att alla runtomkring också kommer att dödas har han således indirekt uppsåt till de andra människornas död.⁷⁶

Likgiltighetsuppsåt i sin tur föreligger om gärningsmannen insåg att risken för en viss effekt till följd av hans handlande var stor och han ställt sig likgiltig till effekten eller om förverkligandet av effekten inte utgjorde ett för gärningsmannen relevant skäl för att avstå från gärningen.⁷⁷

4.1.3.2 Uppsåt enligt rättspraxis

I NJA 1968 s. 500 framkommer vilka minimikrav HD anser kan ställas på gärningsmannen för att han skall ha handlat uppsåtligen.⁷⁸ Rättsfallet rörde en man, X, som under lång tid blivit störd av ynglingar som förde oväsen på gatan nedanför hans bostad. Polisen hade inte besvarat hans begäran om hjälp. Därför fick X, som var känd för sitt häftiga humör, en natt nog. Han gick ner på gatan där ordväxling utbröt varvid X med den medhavda pistolen på nära håll sköt två av ynglingarna i magen. Enligt X hade han glömt att pistolen var laddad och menade dessutom att det första skottet kommit som en chock för honom och att det efterföljande skottet berodde på att han blivit så nervös efter att ha skjutit första gången. HD uttalade i sina domskäl att det inte var troligt att X inte visste att pistolen var laddad. Han torde även ha haft tillräcklig kunskap om vapnet och dess konstruktion eftersom han var tävlingsskytt och medlem i en pistolskytteklubb vilket sammantaget borde innebära att han också visste att vapnet var osäkrat när han stod framför ynglingarna med det i handen. HD menade därmed att det inte kan ha varit fråga om någon reflexmässig handling som

⁷⁴ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del I*, s. 1:13-1:15

⁷⁵ Kommentartill Brottsbalken 1:2, Karnov Lagkommentar på nätet, författare Nils Rekke

⁷⁶ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del I*, s. 1:15

⁷⁷ Kommentartill Brottsbalken 1:2, Karnov Lagkommentar på nätet, författare Nils Rekke

⁷⁸ Se även avsnitt 4.2.2.2 beträffande medvetenhet

utlösts av att gärningsmannen blivit plötsligt skrämmd eller av annan anledning kommit att ofrivilligt avlossa något av de i målet aktuella skotten. Emellertid ansåg domstolen att X på grund av sin dåvarande bristande psykiska balans kan sägas ha råkat i ”mycket stark affekt” då han sammanstötte med ynglingarna. Ett sådant tillstånd av affekt behöver dock inte utesluta uppsåt och det fanns ingenting i målet och den rättspsykiatriska undersökningen som visade att X skulle ha varit så omedveten om sitt handlande att uppsåt saknades. Vid en samlad bedömning fann således HD att X haft uppsåt att skada ynglingarna och dömde honom därför för grov misshandel.⁷⁹ Med hjälp av detta rättsfall framkommer att uppsåt i straffrättsligt hänseende inte är samma som uppsåt i psykiatrisk mening samt att handlande under stark affekt inte utesluter uppsåt. Även ett rent impulsivt handlande kan resultera i ett uppsåtligt brott eller som Strahl uttrycker saken; ”han ser rött men han ser”.⁸⁰ Slutligen innehåller rättsfallet en förhållandevis utförlig redogörelse för vad som krävs beträffande kännedom om de förhållanden till vilka uppsåt fordras. HD menade att omständigheten att pistolen var laddad var något X hade kännedom om. Dock tänkte han antagligen inte på just detta i gärningsögonblicket, vilket inte heller är en förutsättning. Det krävs inget övervägande eller beslut att handla (viljeakt) för att uppsåt skall föreligga. Det är dock nödvändigt att gärningsmannen gjort något och inte endast att det hänt något med honom.⁸¹ Den som är medvetlös kan följaktligen inte utföra uppsåtliga handlingar. Inte heller handlingar utförda under somnambulans eller hypnos uppfyller uppsåtsrekvisitet.⁸² Som nämnts fordras viss vetskap eller kännedom om de förhållanden vartill uppsåt behövs. En människa får anses medveten om allt det hon en gång lärt känna eller tänkt på och sedermera inte glömt. Om vad hon glömt torde hon inte ha sådan kännedom som fordras för att uppsåt skall anses föreligga.⁸³ Enligt Jareborg visar rättsfallet att det inte är nödvändigt att det hos gärningsmannen i gärningsögonblicket förelegat någon ”aktuell föreställning” om gärningsföljderna eller om vilka gärningsmoment som var för handen.⁸⁴

⁷⁹ Rättsfallet behandlas i SOU 1996:185, Bilaga 1, s. 13-16

⁸⁰ Strahl, s. 92

⁸¹ Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 216 ff

⁸² Strahl, s. 92

⁸³ Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 216 ff

⁸⁴ A.a., s. 222

4.1.3.3 Indirekt uppsåt enligt rättspraxis

I NJA 2004 s. 176 avhandlar HD olika frågor kring uppsåt och yttrar att en gärningsman kan ha haft insiktsuppsåt på det sättet att han uppfattat att effekten varit praktiskt taget oundviklig vilket utgör en form av indirekt uppsåt. Även om gärningsmannen endast varit av den föreställningen att det förelåg en viss risk för att effekten skulle inträda är uppsåtsformerna tillämpliga enligt HD, som uttrycker saken på följande sätt: ”I den mån som gärningsmannen eftersträvat effekten föreligger således uppsåt i princip oberoende av hur begränsad risken varit. Motsvarande gäller även indirekt uppsåt på det sättet att sådant uppsåt föreligger även om sannolikheten för effekten är begränsad till följd av att sannolikheten att gärningsmannen skall uppnå sitt eftersträvide mål är begränsad.”⁸⁵ Det avgörande för om uppsåt föreligger i dessa fall är således inte sannolikheten för effektens inträdande eller gärningsmannens uppfattning av denna. Utslagsgivande är i stället i vilken utsträckning gärningsmannen hade inställningen att ett förverkligande av effekten inte utgjorde ett relevant skäl för honom att avstå gärningen. Han handlar således inte i förlitan på att effekten inte skall inträda. Denna uppfattning får anses vara avgörande även i andra fall än vid direkt och indirekt uppsåt såsom då gärningsmannen inte handlat med insikt om att effekten skulle inträda utan endast insett risken för denna. En sådan formulering av uppsåtskravet är dock inte heltäckande och ger endast begränsad vägledning i enskilda fall. Därmed blir frågan om uppsåtets nedre gräns aktuell vilket vi återkommer till i avsnitt 4.2.1.1.

HD vidareutvecklar i rättsfallet förklaringen av termen insiktsuppsåt på följande sätt: ”Den som insett att en gärningsomständighet förelegat har haft uppsåt till denna. En sådan form av uppsåt är tillräcklig även när det gäller effekter. Den som handlat med insikt om att en gärning kommer att leda till en viss effekt har handlat med uppsåt till effekten. För att en sådan insikt som krävs för uppsåt skall anses föreligga krävs inte att gärningsmannen uppfattat det som helt uteslutet att han skulle missta sig om gärningsomständigheten eller som helt ofrånkomligt att effekten skulle förverkligas. Det räcker att han funnit gärningsomständigheten vara praktiskt taget säker eller effekten praktiskt taget oundviklig.”⁸⁶ Det avgörande är inte om gärningsmannen haft rätt i sin bedömning av den kausala nödvändigheten av effekten eller faktis-

⁸⁵ NJA 2004 s. 176, s. 195

⁸⁶ A.a., s. 194

ka förekomsten av gärningsomständigheten. För uppsåtsbedömningen är det väsentliga vilken föreställning gärningsmannen haft. Gärningsmannen kan således ha haft uppsåt till effekten eller gärningsomständigheten även om gärningsomständigheten inte förelegat eller om det varit uteslutet att en viss gärning skulle leda till en viss effekt.⁸⁷

4.1.3.4 Självförvållat rus 1 kap 2 § 2 st BrB

Enligt 1 kap 2 § 2 st BrB stadgas att en gärning som begåtts under påverkan av självförvållat rus eller om gärningsmannen annars genom eget vållande tillfälligt var från sina sinnens fulla bruk utan hinder av detta skall ses som ett brott. Straffansvar föreligger således då gärningsmannen på ett inte ursäktligt sätt försatt sig själv i ett förvirrat sinness tillstånd. Trots den till synes tydliga formuleringen är rättsläget allt annat än klart vad gäller uppsåt och så kallat självförvållat rus.⁸⁸ Enligt direktiven kan en alltför strikt tillämpning av bestämmelsen leda till orimliga resultat. Regeringen framhåller vidare att ett viktigt syfte med regleringen är att säkerställa att berusade personer inte undgår straffrättsligt ansvar enbart för att de är berusade.

Självförvållat rus skall ses som en form av tillfällig sinnesförvirring vilket kan vara orsakat inte bara av alkohol utan också av narkotika eller andra mediciner. Även olika typer av tillfälliga omtöcknings- och förvirringstillstånd inbegripes i begreppet. Som framgår av ordalydelsen i 1 kap 2 § 2 st BrB krävs att berusningen skall vara framkallad av eget vållande vilket innebär att gärningsmannen skall ha försatt sig i ett sådant tillstånd åtminstone av oaktsamhet. Således blir regeln inte tillämplig om någon lurats dricka alkohol i tron att drycken var alkoholfri.⁸⁹ I doktrinen har främst tre olika uppfattningar beträffande tolkningen av bestämmelsen framförts vilka alla tre fått stöd i rättspraxis. En förespråkad åsikt är att lagrummet innebär att kravet på uppsåt eller oaktsamhet i viss mån skall efterges eller till och med fingeras i de fall gärningsmannen varit berusad. Folke Wetter, professor och ledamot i Straffrättskommittén från 1953, ansåg att bestämmelsen skall förstås så att en prövning skall göras av vad gärningsmannen skulle ha insett eller borde ha insett om han vid gärningstillfället hade varit nykter.⁹⁰ Den tredje tolkningen, förordad av professor Ivar Strahl med flera, innebär att kravet på uppsåt eller oaktsamhet inte skall efterges. I

⁸⁷ NJA 2004 s. 176, s. 195

⁸⁸ SOU 1996:185, del 1, s. 147

⁸⁹ A.a., s. 147-148

⁹⁰ Om Wetter i SOU 1996:185, del 1, s. 149

stället utgör bestämmelsen endast en uppmaning till domstolarna att inte låta sig förledas att tro att uppsåt eller oaktsamhet skulle vara uteslutet vid rustillstånd.⁹¹

4.1.3.5 Självförvållat rus enligt rättspraxis

Enligt NJA 2001 s. 899 kan det förefalla som att tidigare reaktioner på rus skall ha betydelse för bedömningen huruvida ruset skall anses självförvållat. Gärningsmannen hade enligt HD ”inte tidigare uppvisat någon alkoholutlöst psykotisk eller starkt avvikande reaktion och inte kunnat förutse att han skulle reagera på ett sådant sätt vid berusning”. Därmed kunde gärningsmannens psykotiska tillstånd inte anses som självförvållat. Att tidigare reaktioner på rus skall ha betydelse för bedömningen kan dock, enligt Urban Rönnblom, kritiseras eftersom en psykotisk person som varit så illa därän att han förlorat verklighetsuppfattningen sannolikt inte minns detta i nyktert tillstånd. Personen kommer då inte att bli avskräckt att dricka alkohol av rädsla att hamna i den allvarliga psykosen. Det kan dessutom vara mycket svårt att veta om en person tidigare hamnat i sådana psykosartade tillstånd eftersom de kan ha inträffat i ensamhet och utan vittnen.⁹²

Ett rättsfall som ofta använts i doktrinen som utgångspunkt för hur andra stycket i 1 kap 2 § BrB skall förstås är NJA 1973 s. 590, även kallat barnvagnsfallet. Det rörde sig om en kraftigt berusad person, X, som olovligen tog en barnvagn tillhörande en annan person. X hade tidigare varit bosatt i den trappuppgång där han fann barnvagnen och hade vid flytten därifrån glömt kvar familjens barnvagn i uppgången. När han kom till trapphuset och såg att där stod en barnvagn tog han den med sig i tron att det var hans egen vagn. Syftet med tillgreppet var således att ta hem barnvagnen och X åtalades för snatteri. Han erkände tillgreppet men invände att han saknat uppsåt. Enligt Riksåklagaren skulle bestämmelsen om självförvållat rus tillämpas så att någon bevisning om huruvida ruset inverkat på gärningsmannens beteende inte var nödvändigt och uppsåt skulle således fingeras. HD fann dock inte tillägnelseuppsåt styrkt och dömde därför X för egenmäktigt förfarande enligt följande domskäl; ”*Vad beträffar frågan huruvida tillägnelseuppsåt skall anses ha förelegat är att beakta, att vid stöldbrott, varom här är fråga enligt åtalet, uppsåt av detta slag utgör ett sådant fristående subjektivt moment som inte bör omfattas av 1 kap 2 § 2 st BrB. X:s uppfattning vid tillgreppet att barnvagnen tillhörde honom bör följaktligen tillmätas be-*

⁹¹ Om Strahl i SOU 1996:185, del 1, s. 149

⁹² Rönnblom, s. 363-364

tydelse i nu ifrågavarande avseende, vilket innebär att kravet på tillägnelse uppsåt inte skall anses uppfyllt". I målet förklarade HD därmed att bestämmelsen i andra stycket brottsbalken skall förstås så, att kravet på uppsåt eller oaktsamhet i viss mån skall efterges i fall av självförvållad berusning och liknande tillstånd. Täckningsprincipen skall därmed i dessa fall inte tillämpas fullt ut. HD:s slutsats innebär dock inte att avsteg skall göras från kravet på uppsåt när en viss brottstyp som ett väsentligt moment förutsätter särskild avsikt eller i visst avseende kvalificerat uppsåt (t.ex. tillägnelse uppsåt vid stöldbrott).⁹³ HD eftergav uppsåtsrekvisitet i vad detta gällde medvetenhet om en viss omständighet beträffande vilken krävdes uppsåt. Omständigheten utgjordes av att tillgreppet av barnvagnen var olovligt. HD dömde, som om den tilltalade hade känt till denna omständighet, och bortsåg följaktligen från hans villfarelse om denna, vilket skulle ha fritagit honom från ansvar för uppsåtligt brott om han varit nykter.⁹⁴

Strahl framför i anledning av det nämnda exemplet från rättspraxis att betydelsen av 1 kap 2 § 2 st BrB är svårtolkad. Han tillägger samtidigt att även frågan om hur stark alkoholpåverkan måste vara för att uppsåtsrekvisitet skall efterges är ytterst oklar. Bestämmelsen behandlar personer i tillstånd av rus och på annat sätt från sina sinnens fulla bruk. Kravet på uppsåt bör kunna efterges vid en viss punkt i en kontinuerlig skala från lägre till högre grad av berusning. Därmed är den som har en alkoholpåverkan som nått eller överskrider denna punkt fråntagen det skydd mot risken att ådraga sig ansvar som uppsåtsrekvisitet ger den i lägre grad berusade. Strahl ställer sig frågan om inte samma skall gälla för den som efter frivillig stark berusning oriktigt tror sig anfallen och besvarar detta med våld och för den som på grund av mindre alkoholförtäring hyser samma missuppfattning.⁹⁵

Att rättsläget i frågan är oklart framhålls även i Straffansvarsutredningens betänkande⁹⁶ där olika ståndpunkter behandlas. Vad gäller HD:s bedömning i barnvagnsfallet kan den förstås så att HD anser att bestämmelsen vad gäller misstag och villfarelser innebär att en prövning av om gärningsmannen skulle ha kunnat begå misstaget i nyktert tillstånd eller inte skall göras. Om gärningsmannen i nyktert tillstånd inte skulle ha misstagit sig skall man bortse från detta och döma honom som om det subjektiva rekvisitet varit uppfyllt. Gärningsmannen döms följaktligen för vad han

⁹³ SOU 1996:185, del 1, s. 149-150

⁹⁴ Strahl, s. 102

⁹⁵ A. a., s. 103

⁹⁶ SOU 1996:185

velat, när han var berusad samt för vad han skulle ha vetat, om han varit nykter. Vid bedömningen av det subjektiva rekvisitet skall domstolen således inte fingera någon vilja och inte heller något kvalificerat uppsåt som den tilltalade saknade. Vidare framhålls i betänkandet att Strahls uppfattning i frågan liknar den sistnämnda i så måtto att Strahl anför att HD:s praxis visar att man i dessa fall skall bortse från att den berusade till följd av alkoholpåverkan missuppfattat situationen. För att belysa rättslägets oklarhet påpekas i vidare betänkandet att kommentaren till brottsbalken till viss del bidrar till förvirringen. I kommentaren sägs att det är möjligt att en berusad person inte är att fälla till ansvar, om hans gärning berodde på ett misstag som han kan antas ha begått även om han hade varit nykter. I samma kommentar yttras emellertid även att HD:s ståndpunkt i barnvagnsfallet avviker från den uppfattning som Wetter hävdade i kommentaren. Därmed är rättsläget i frågan enligt Straffansvarsutredningen tämligen oklart.⁹⁷

Om gärningsmannen själv har vållat sitt rus kan detta få betydelse också för bedömningen av den nya bestämmelsen i 30 kap 6 § BrB där det stadgas att fängelse inte får dömas ut om gärningsmannen på grund av en psykisk störning inte förstått vad han gjort. Har han befunnit sig i ett självförvållat rus kan han dock hållas ansvarig för brottet.⁹⁸

4.1.3.6 Patologiskt rus

Det patologiska ruset, även kallat komplicerat rus, kan utlösas av endast en mindre alkoholförtäring och kännetecknas av att det medför beteenden som ter sig helt främmande för individens personlighet i nyktert tillstånd.⁹⁹ I förarbetena till brottsbalken beskrevs ruset som "helt abnorma verkningar" av berusningsmedel och samma regler som för handlingar utförda under abnormitet skulle gälla. Ett sådant rus skall följaktligen inte ses som självförvållat och frågan om uppsåt måste bedömas som för handlingar utförda under abnormitet vilket har gjorts i exempelvis NJA 1973 s. 221.¹⁰⁰ Straffrättsligt bedöms således ruset som sinnessjukdom och under förutsättning att kravet på medvetenhet är uppfyllt eller stadgandet i 1 kap 2 § 2 st BrB fritager från uppsåtsrekvisitet kan den berusade dömas för ett uppsåtligt brott.¹⁰¹ Att

⁹⁷ SOU 1996:185, del 1, s. 152

⁹⁸ Prop. 2007/08:97, s. 2

⁹⁹ Strahl, s. 94

¹⁰⁰ Prop 1962:10, s. B 62

¹⁰¹ Strahl, s. 94

även i dessa fall pröva gärningsmannens uppsåt går i linje med Fängelsestraffkommitténs uttalanden om att för en icke lagreglerad ansvarsfrihetsgrund krävs försiktighet. Även vid undantag från straffbarhet är de grundläggande principerna om legalitet, konsekvens, likformighet och förutsebarhet mycket viktiga att iaktta.¹⁰² Frivillig berusning är i allmänhet att anse som självförvållad enligt nämnda andra stycke. Det vanliga är att någon dricker mer alkohol än han eller hon tål. Annorlunda förhåller det sig emellertid då någon på grund av tillfällig indisposition blivit berusad av en så liten mängd alkohol att han eller hon saknade anledning att räkna med detta. Liknande bedömning görs vid patologiskt rus i de fall personen inte kände till sin alkoholtolerans och därmed inte kunde förutsäga konsekvenserna av den lilla kvantiteten alkohol.¹⁰³

4.1.3.7 Täckningsprincipen

Som framgått tidigare tänker man sig att ett brott har två sidor, en objektiv och en subjektiv. En viktig grundsats inom straffrätten är täckningsprincipen, vilken innebär att de subjektiva rekvisiten i regel skall täcka de objektiva rekvisiten då den brottsliga gärningen utförs för att ansvar skall inträda. Endast om det särskilt anges i lagtexten får täckningsprincipen frångås. Täckningsprincipen tillämpas i situationer då ett misstänkt brott inte leder till åtal eller då ett åtal ogillas pga. att uppsåt inte kan visas i något avseende. Det brister då i subjektiv täckning.¹⁰⁴

4.1.4 Handlingsbegreppet

De flesta människor utför den största delen av sina handlingar med vett och vilja och Strahl påpekar att de då enligt allmänt språkbruk kan sägas handla uppsåtligen. Det är emellertid viktigt att skilja på det straffrättsliga begreppet *uppsåt* och sådana handlingar som med vardagliga termer anses ha utförts med *vett och vilja*. Bara för att en handling utförts med sådan vett och vilja behöver det inte innebära att de objektiva rekvisiten i straffbestämmelsen är täckta av uppsåt. Således räcker det till exempel inte att gärningsmannen erkänner brottet för att uppsåt skall vara styrkt utan det krävs att gärningsmannens uppsåt till samtliga gärningsmoment kan styrkas. Det straffrättsliga uppsåtsbegreppet kan följaktligen ses som en inskränkning eller en precisering

¹⁰² RH 1995:150, s. 421, hänvisar till SOU 1988:7, s. 129 och s. 162

¹⁰³ Strahl, s. 104

¹⁰⁴ Leijonhufvud & Wennberg, s. 66

av vardagsbegreppet med vett och vilja. Men granskningen av uppsåtet kan inte sluta med denna definition eftersom det återstår flera svårlösta aspekter av hur uppsåtsbegreppet egentligen skall se ut. Att på ett enkelt sätt kunna avgöra detta är inte möjligt enligt Strahl. Han menar vidare att någon ledning inte heller kan hämtas ur psykologiska teorier om människans själsuppfattning eftersom det straffrättsliga uppsåtet skall tjäna som medel för straffrättskipningen och inte syfta till att redogöra för vetenskapliga sanningar om själslivet. Det finns emellertid de som förespråkar en till viss del motsatt ståndpunkt såsom Gunnar Bomgren.

Jareborg i sin tur intar hållningen att ”Domaren är ingen psykoanalytiker” och anför även: *”Och det är bäst så, ty psykoanalytikern har den för en domare illa passande förmågan och möjligheten att ’bevisa’ genom att framställa en tolkning som knappast kan vare sig styrkas eller vederläggas.”*¹⁰⁵

Strömmerstedt fortsätter i sin framställning med att fråga sig om inte Strahls och andras uppfattning innebär att mindre vikt läggs vid den vilje- och känslomässiga komponent som borde ingå i uppsåtsbegreppet. Hon menar att det leder till en uttunning av denna faktor om man inte efterforskar vad gärningsmannen i själ och hjärta vill för att det är omöjligt att få reda på. Därmed kan det straffrättsliga uppsåtsbegreppet innebära både en inskränkning i förhållande till det vardagliga begreppet med vett och vilja men också en utvidgning. Utvidgningen uppnås genom att straffrättsligt uppsåt på samma gång är ett snävare och ett vidare begrepp än vad människor i allmänhet menar med uppsåt eller med vett och vilja. Människors vardagliga uppfattningar av dessa uttrycks betydelse skiljer sig betydligt åt i jämförelse med det straffrättsliga uppsåtsbegreppet vilket inte helt förvånande kan ge upphov till missförstånd och svårigheter.¹⁰⁶

Enligt den traditionella läran är varje verklig handling en kroppsrörelse som orsakas av ett viljefenomen, en viljeakt. Ett vanligt förekommande synsätt är en uppdelning av viljeakten på en fysisk och en psykisk sida.¹⁰⁷ Jareborg anser det viktigt att förtydliga att handlingen i sin helhet tänkes förlagd på brottsbegreppets objektiva sida vilket innebär att den psykiska delen i handlingen inte har något att göra med

¹⁰⁵ Om Strahl, Bomgren och Jareborg i Strömmerstedt, s. 34-35

¹⁰⁶ Strömmerstedt, s. 35

¹⁰⁷ A.a., s. 36

uppsåtsbegreppet.¹⁰⁸ Jareborg avhandlar flera exempel på författare som förespråkar den traditionella läran där särskilt J.S. Mill enligt honom utgör ett tydligt exempel;

*”Now what is an action? Not one thing, but a series of two things: the state of mind called volition, followed by an effect. The volition or intention to produce the effect, is one thing; the effect produced in consequence, is another thing; the two together constitute the action. --- Our will causes our bodily actions in the same sense, and in no other, in which cold causes ice, or a spark causes an explosion of gunpowder.”*¹⁰⁹

Svenska författare bakom den traditionella synen på handlingsbegreppet är bland flertalet andra Thyren som menar att *”Den fysiska delen börjar genom att den av innervationen åstadkomna kroppsrörelsen påbörjas; härvid uppfattas tydligen innervationen som en mystisk brygga mellan den inre och den yttre världen, mellan kropp och själ.”*¹¹⁰ Wetter förespråkar en uppdelning av en handling på en yttre och en inre sida och anser att en handling består av en kroppsrörelse jämte en viljeakt, som är detsamma som ett beslut att handla. Gärningsmannen måste ha varit herre över sin kropp och i rörelsen utövat detta herravälde. För att en yttre handling skall vara för handen krävs enligt Stjernberg dels en kroppslig rörelse och dels en därpå riktad viljeakt. Dessutom fordras ytterligare ett moment bestående av en rörelse som skall vara bestämd inifrån, ha sitt ursprung i en central innervation och en på denna innervation följande ändamålsföreställning.¹¹¹ Strahl har i sina framställningar i ämnet delat denna uppfattning vilket vi återkommer till nedan.

Jareborg har ställt sig frågande till denna traditionella uppfattning och menar att dessa försök att definiera handlingsbegreppet grundar sig i en önskan att utesluta vissa typer av mänskliga handlingar från det straffbara området och att det därför nästan alltid ges exempel på rörelser som inte uppfyller kraven på fullvärdiga gärningar. Enligt Jareborg är det möjligen dessa undantag som är det väsentliga i handlingsläran. Han förmodar att de fastställda definitionerna skapats efter att undantagen stadgats. Dessutom är oenigheten stor i doktrinen rörande undantagen och hur dessa skall se ut. Om ordet handling skall betyda något som orsakas av en viljeakt ingår i detta begrepp att en handling i sig är frivillig. Det medför att det är överflödigt att benämna en handling såsom en frivillig handling. Det som gör en handling frivillig

¹⁰⁸ Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 68

¹⁰⁹ Citat av Mill i Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 67

¹¹⁰ Thyren återgiven i Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 68

¹¹¹ Wetter och Stjernberg återgivna i A.a., s. 68

är ju då att den utlöses av en vilja.¹¹² Vidare framför Jareborg i sin bok den kritik Ryles och Melden anfört som innebär att begreppet viljeakt saknar empiriskt stöd, är konstlat, odefinierbart och sammantaget framstår som fullständigt artificiellt.¹¹³ Jareborg fortsätter att konstatera att begreppet viljeakt kom in i sammanhanget för att man skulle kunna förklara varför en kroppsrörelse ibland är en handling. Viljeakten är något som sker i själen och är därför inte möjlig att se vilket innebär att man inte kan avgöra om en handling föreligger genom att iakttaga en annan människas beteende. Vidare kan urskiljas en skillnad mellan en rent slumpmässig eller en strängt determinerad förekomst av en viljeakt i själen och att en viljeakt utföres av ett subjekt. En av förespråkarna för teorin om viljeaktens förekomst i själen var Hume mot vilken riktats den invändningen att man då misslyckas med att förklara varför en handling är frivillig och till och med illustrerar att en handling aldrig är frivillig. Då finns enligt kritikerna ingen anledning att göra åtskillnad på en handling och en rörelse eftersom båda två endast är något som händer med en.¹¹⁴ Om det skall vara möjligt att kunna förklara skillnaden mellan handling och rörelse såsom beroende av att vid en handling är rörelsen orsakad av en viljeakt är det enligt Melden nödvändigt att kunna identifiera viljeakten oberoende av kroppsrörelsen. Melden menar dock att detta inte är möjligt.¹¹⁵ Enligt vissa teorier har man använt begreppet beslut istället för viljeakt men inte heller detta löser några problem med kritiken mot den traditionella läran enligt Jareborg. Han anför att handling inte är detsamma som beslutad handling och att vi alla dagligen utför flera handlingar som inte har föregåtts av några beslut. Det är inte det eventuellt förekommande beslutet som är avgörande för om en handling har ägt rum eller inte. Inte ens för uppsåtliga handlingar finns något krav på att ett beslut att utföra den aktuella handlingen har fattats av gärningsmannen.¹¹⁶ Strahl anser inte heller att någon viljeakt eller något beslut behövs för att uppsåt skall föreligga. Hans användning av begreppen beslut och viljeakt är dock inte desamma som när Agge talar om en medveten handling som grundar sig i ett beslut eller en viljeakt.¹¹⁷ Agge som ansluter sig till den traditionella läran, där handlingen i dess helhet tänkes förlagd på brottsbegreppets objektiva sida och där begreppen viljeakt och beslut inte har något med uppsåt att göra, anser att en straffrättslig handling är en

¹¹² Jareborg, *Handling och uppsåt*, s.68-69

¹¹³ Om Ryles och Melden i A.a., s. 70

¹¹⁴ Jareborg framställer bland andra Ryle och hans kritik, *Handling och uppsåt*, s. 71

¹¹⁵ Melden återgiven i A.a., s. 72

¹¹⁶ Jareborg, *Handling och uppsåt*, s. 75-76

¹¹⁷ Uppfattningarna återgivna i Strömmerstedt, s. 38-39

yttre mänsklig handling där människans inre intellektuella förlopp och tankar saknar betydelse. Den yttre handlingen utgörs av ”en kroppslig rörelse, som uppbäres av en viljeakt, ett beslut hos den handlande”.¹¹⁸ Enligt Agge skall det därmed vara en medveten handling som inte kan bestå i rent reflexmässiga rörelser eller impulsstyrda handlingar.¹¹⁹ Strömmerstedt riktat en viss kritik mot dessa anhängare till den traditionella läran och nämner Agge som exempel: ”När Agge skriver om termen handling konstaterar han, att om ’rent inre viljebeslut eller intellektuella förlopp som sådana’ är i detta sammanhang inte frågan. Men ändå talar han alltså om förefintligheten av en ”viljeakt” i samband med brottsbegreppets objektiva sida. Konstruktionen tycks mig totalt ogenomtränglig.” Vidare påpekar Strömmerstedt att man inom den traditionella läran tydligt framhåller viljemomentet även när det gäller den subjektiva sidan av brottet. Viljan beskrivs då som något ont och samhällsfarligt istället för att låta beskrivningen vara neutral.¹²⁰ Thyren benämnde den samhällsfarliga viljan som ”brottets väsen” i den äldre doktrinen.¹²¹ Även Agge talar om brottets subjektiva sida och menar att: ”--- gärningsmannen med sitt psyke omfattat det objektiva skeendet på ett sådant sätt, att detta kan sägas utgöra ett uttryck för en samhällsskadlig vilja eller en tydlig likgiltighet för de krav som lagen ställer på medborgarnas handlande i det berörda hänseendet.”¹²² I modernare språkbruk används troligen begreppet *hänsynslöshet* istället för det föråldrade *samhällsskadlig*. För Strahl är det inte viljemomentet som är det grundläggande utan han betonar istället graden av medvetenhet eller kännedom och menar att begreppet med vett och vilja ger en otillfredsställande bild av det straffrättsliga uppsåtet. Gärningsmannens viljeinriktning är av största betydelse i detta begrepp vilket inte alltid är alldeles lämpligt att använda som måttstock för bedömning av om uppsåt föreligger. De grova våldsbrotten utförs till stor del av kraftigt berusade gärningsmän för vilka det ofta är omöjligt att föreställa sig att någon medveten viljeakt initierat gärningen. Trots detta föreligger nästan alltid i dessa fall straffrättsligt uppsåt.¹²³

¹¹⁸ Citat av Agge i Strömmerstedt, s. 38

¹¹⁹ Om Agge i A.a., s. 38

¹²⁰ Strömmerstedt, s. 39

¹²¹ Thyren återgiven i A.a., s. 39

¹²² Citat av Agge i A.a., s. 39-40

¹²³ Strahl återgiven i A.a., s. 40

4.2 Uppsåt hos allvarligt psykiskt störda lagöverträdare

4.2.1 Allmänt

Före lagändringen i 30 kap 6 § BrB juli 2008 fanns ett absolut förbud mot att döma en allvarligt psykiskt störd gärningsman till fängelse medan den möjligheten under vissa förutsättningar ges i dag. Något hinder mot att ställa den allvarligt psykiskt störde lagöverträdaren till ansvar för sina handlingar har dock aldrig förelegat. Det är i påföljdsfrågan lagändringen fått konsekvenser. Den som begått ett brott och vid tiden för brottet varit tillfälligt sinnesförvirrad utan eget vållande går dock fri från ansvar. Huruvida detta följer av allmänna uppsåtsregler eller om det rör sig om en oskriven ansvarsfrihetsregel är i doktrinen omdiskuterat. Regeringen framförde i prop. 1994/95:194 viss kritik mot den dåvarande regleringen och yttrade att: *”Den ordning som nu gäller på området är enligt utredningsdirektiven behäftad med flera svagheter. En svaghet är att det är ologiskt att den som är mera permanent förvirrad ofta fälls till ansvar för brott medan den tillfälligt sinnesförvirrade, om han inte har någon skuld till förvirringen, går fri från ansvar. Vidare stämmer det dåligt med legalitetsprincipen att det straffrättsliga ansvaret för tillfälligt sinnesförvirrade är oregerat. Det är också ibland förenat med svårigheter att göra en sådan bedömning av den psykiskt stördes uppsåt som fordras för att han skall kunna dömas för uppsåtligt brott.”*¹²⁴

I SL som var föregångare till brottsbalken fanns en bestämmelse i 5 kap 5 § 2 st där det angavs att om någon utan eget vållande tillfälligt råkade i sådant tillstånd att han var från sina sinnens bruk, straff inte fick ådömas för gärning, som han begick i det tillståndet. Den övergående rubbningen av själsverksamheten måste enligt departementschefen ha inneburit ett höggradigt omtöckningstillstånd för att medföra strafffrihet. Lagrådet hade uttryckt saken så att gärningsmannen fullständigt borde ha saknat herravälde över sin vilja eller förmåga att inse handlingens betydelse. Brottsbalken kom vid sin tillkomst att sakna en motsvarande bestämmelse eftersom en handling begången i ett sådant tillstånd inte kunde tillräknas gärningsmannen såsom uppsåtlig eller vårdslös och därmed enligt brottsbalkens terminologi inte var att bedöma som brott. Av denna anledning intogs det krav på uppsåt som i dag finns i 1 kap 2 § 2 st BrB.¹²⁵

¹²⁴ Prop. 1994/95:194, s. 35

¹²⁵ NJA 1969 s. 401

Psykiskt störda personer kan enligt HD begå uppsåtliga brott under förutsättning att "deras själsförmögenheter är tillräckliga för att uppsåtsrekvisitet skall vara uppfyllt". Det är emellertid svårare att avgöra uppsåtet hos dessa gärningsmän än hos icke psykiskt störda.¹²⁶ Enligt Psykansvarskommittén har det visat sig vanligt att domstolarna alltför lättvindigt anser uppsåtsrekvisitet vara uppfyllt för psykiskt störda gärningsmän trots att denna bedömning är ytterst vansklig att göra. En trolig anledning kan enligt betänkandet vara att det vid en fällande dom blir möjligt att överlämna gärningsmannen till rättspsykiatrisk vård men att det vid en friande dom endast återstår att lämna den tilltalade utan påföljd. Varken den enskildes vårdbehov eller samhällsskyddsåtgärder har kraft att påverka bedömningen.¹²⁷ Som grundförutsättning kan dock sägas att det endast är gärningar utförda med uppsåt som skall bestraffas. Kravet har enligt förarbetena särskilda aspekter vad gäller psykiskt störda men bör vara utformat på samma sätt för denna kategori som för övriga gärningsmän. Har den psykiskt störde gärningsmannen med hänsyn till den psykiska störningen inte handlat med uppsåt kan inget uppsåtligt brott sägas ha begåtts.¹²⁸ Om en icke psykiskt störd människa med samma föreställning om omständigheterna som den psykiskt störde bedöms ha handlat utan uppsåt skall, enligt den rådande principen, detsamma gälla beträffande den psykiskt stördes uppsåt.¹²⁹

Gärningsmannen måste följaktligen ha haft en vilja eller tillräcklig medvetandegrad för att ha uppsåt till sina handlingar. Är personen så sjuk eller förvirrad att han inte förstår vad han gör har han, enligt Urban Rönblom, sannolikt inte någon avsikt med sitt beteende och inte heller någon förmåga att låta bli att utföra gärningarna.¹³⁰

Enligt kommentaren till brottsbalken är det dock inte nödvändigt att gärningsmannen direkt tänker på alla de omständigheter som skall vara omfattade, täckta, av hans uppsåt för att uppsåtsrekvisitet skall vara uppfyllt. Det är tillräckligt att han kan erinra sig dem om han tänker efter.¹³¹ Ytterligare ledning i frågan om uppsåtsbedömningen för psykiskt störda lagöverträdare kan inhämtas från HD:s dom i Anna Lindfallet. Domstolen påpekar där att det vanligen endast är gärningsmannen själv som vet vad han tänkte i gärningsögonblicket. Vid prövningen av uppsåtsfrågan får domstolen försöka dra en slutsats om uppsåtet med hjälp av styrkta och kända yttre om-

¹²⁶ NJA 2004 s.702, s. 718

¹²⁷ SOU 2002:3, del 2, s. 217-218

¹²⁸ Prop. 1990/91:58, bilaga 2, s. 449

¹²⁹ NJA 2004 s. 702, s. 718

¹³⁰ Rönblom, s. 365

¹³¹ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del I*, s. 1:18

ständigheter. Eventuell osäkerhet eller annat tvivel om uppsåtet skall räknas gärningsmannen till fördel.¹³²

4.2.1.1 Uppsåtets nedre gräns

Eftersom det torde vara särskilt svårt vad gäller psykiskt störda gärningsmän att fastställa gärningsmannens inställning eller uppfattning om sitt eget handlande blir frågan om uppsåtets så kallade nedre gräns högst aktuell beträffande denna kategori lagöverträdare.

Uppsåtets nedre gräns innebär att en gärningsman kan dömas för ett uppsåtligt brott utan att uppsåt i den mening som avses med direkt, indirekt, eller likgiltighetsuppsåt föreläggas. Om gärningsmannen uppfattat effekten som praktiskt taget oundviklig kan han ha haft insiktsuppsåt till denna. Enligt HD finns det dock anledning att utreda vad uppsåtets nedre gräns innebär i de fall gärningsmannen endast varit av den uppfattningen att det förelåg en viss risk (chans) för att effekten skulle inträda.¹³³ Uppsåtets nedre gräns har debatterats i praxis och då vad gäller hypotetiskt eventuellt uppsåt, sannolikhetsuppsåt och likgiltighetsuppsåt. Det är främst de två senare som givit upphov till ett antal olika formuleringar. Om det för gärningsmannen i gärningsögonblicket framstått som övervägande sannolikt att effekten skulle inträda eller att omständigheten förelåg kan han sägas ha haft sannolikhetsuppsåt. Avgörande i denna bedömning är således inte den faktiska sannolikheten utan gärningsmannens uppfattning av denna. Svensk rätt har dock inte, i motsats till flera av de nordiska grannländerna, upptagit denna uppsåtsform som gällande. Två av ledamöterna i HD förordade dock i en dom från 2002 en version av sannolikhetsuppsåtet.¹³⁴ Det finns flera argument mot att precisera uppsåtets nedre gräns med utgångspunkt i sannolikhetsuppsåtet. Som ett tydligt exempel på hur fel det kan bli framför HD ett så kallat skolboksexempel. En läkare som genomför en operation i syfte att efter bästa förmåga rädda livet på patienten, men utför ingreppet med vetskapen att det leder till döden i 60 procent av alla fall, har inte av denna anledning haft uppsåt att döda patienten. Ytterligare ett argument är att uppsåt skulle vara uteslutet i de fall där sannolikheten var mycket låg men uppsåt rimligtvis måste anses föreligga. Exempelvis

¹³² NJA 2004 s. 702, s. 709

¹³³ NJA 2004 s. 176, s. 194-195

¹³⁴ I NJA 2004 s. 176, s. 197 hänvisas till NJA 2002 s. 449

skulle uppsåt att döda inte föreligga hos den gärningsman som med ett skott i magasinet spelar rysk roulette med en annan persons liv som insats.¹³⁵

I förhållande till likgiltighetsuppsåtet kan sägas att uppsåtets nedre gräns bör förstås så att förutom insikt i risken är även gärningsmannens inställning eller attityd vid gärningsstillfället avgörande. Gärningen skall endast bedömas som uppsåtlig om det står klart att gärningsmannen haft en positiv eller i vart fall likgiltig inställning till effektens förverkligande eller förekomsten av gärningsomständigheten.¹³⁶

Även i NJA 2004 s. 702 uttalar HD att gärningsmannens uppfattning om effekterna av sitt agerande har stor betydelse beträffande denna fråga. De förklarar att uppsåtets nedre gräns handlar om i vilka fall ansvar kan utdömas för uppsåtligt brott trots att det inte är styrkt att gärningsmannen insett att t.ex. effekten av hans handlande varit säker eller praktiskt taget oundviklig utan endast att han har varit medveten om risken för att effekten skulle inträda. Termen likgiltighetsuppsåt aktualiseras i detta sammanhang av HD som samtidigt påpekar att deras riktlinjer måste användas med försiktighet och urskillning. Även omständigheter som har att göra med gärningsmannens person kan vara av betydelse. Hans ålder eller psykiska hälsotillstånd kan därmed utgöra del av uppsåtsbedömningen.¹³⁷

För lagöverträdare med psykiska störningar är det oftast frågan om gärningsmannens medvetandegrad som får betydelse för uppsåtsbedömningen.¹³⁸ Denna problematik har på grund av sin komplexitet varit föremål för prövning i ett flertal rättsfall. För att göra det enkelt för läsaren att följa framställningen av rättspraxis på detta område presenteras i det följande, i avsnitt 4.2.2.1, först några rättsfall där gärningsmannen bedömts sakna tillräcklig medvetenhet för att kunna ha handlat uppsåtligt varefter ett antal rättsfall där sådan medvetandegrad bedömts ha förelegat framställs i avsnitt 4.2.2.2.

4.2.2 Rättspraxis

4.2.2.1 Otillräcklig medvetenhet

I NJA 1969 s. 401 hade gärningsmannen, X, åtalats för att ha misshandlat sin flickvän. Det framgick i målet att han led av diabetes sedan lång tid tillbaka och på grund därav vid gärningsögonblicket hamnat i ett av blodsockersänkning betingat tillstånd

¹³⁵ NJA 2004 s. 176, s. 195-197

¹³⁶ NJA 2004 s. 176, s. 198

¹³⁷ NJA 2004 s. 702, s. 718

¹³⁸ Tingsrättens dom i Rödebymålet, mål nr. B-2082-07, s. 85

av abnorm sinnesförfattning (så kallat hypogleachemiskt anfall). Domstolen menade att detta tillstånd gjorde att gärningsmannen inte varit så medveten om sitt agerande att handlingarna utförts uppsåtligen. Enligt de medicinska experterna i målet till vilka även Socialstyrelsens rättsliga råd anslutit sig kan det tillstånd gärningsmannen hamnat i anses ha berott på hans sjukdomstillstånd med diabetes. Vid misshandeln befann han sig således i en situation då han inte visste vad han gjorde och som inte kunde anses vara självförvållad. Riksåklagaren som uttalade sig i målet intog emellertid hållningen att gärningsmannens reaktioner tydde på att han insett vikten av sina egna handlingar. Det var, enligt riksåklagaren, inte klarlagt hur djupgående det abnormtillstånd han befunnit sig i varit, vilket sammantaget med händelseförloppet och de uppvisade reaktionerna gav skäl att anta att gärningsmannen varit tillräckligt medveten. HD resonerade något annorlunda och anförde att X inte tidigare begått våldshandlingar och att han troligen inte skulle ha gjort något liknande i normalt tillstånd. Han hade dock visat sig "retlig och våldsam" under tidigare hypogleachemiska anfall. Under normala förhållanden kunde heller inte urskiljas några motiv för X att handla som han gjort i det aktuella målet. Visserligen gav hans agerande sken av medvetna och avsiktliga handlingar men det kan vid en helhetsbedömning ändå inte anses visat att X varit i sådan grad medveten om vad han gjorde att han kan anses ha handlat uppsåtligen.

Ett annat fall, RH 1985:62, berör en manodepressiv man som enligt domstolen inte varit tillräckligt medveten om sin omgivning och sitt handlande för att ha agerat med uppsåt. Enligt de rättspsykiatriskt sakkunniga i målet hade gärningsmannen begått handlingarna under inflytande av sinnessjukdom och var oundgängligen i behov av sluten psykiatrisk vård. Domstolen ansåg med stöd i det rättspsykiatriska utlåtandet att gärningsmannen befunnit sig i ett starkt förvirrat tillstånd som kunde betecknas som "ett maniskt skov i en manodepressiv sjukdom". Mannens agerande hade stått helt utanför hans kontroll och det hade inte gått att rekonstruera innehållet i hans psykotiska tankevärld vid gärningstillfället.

Precis som i det ovan berörda rättsfallet från HD gällde även RH 1993:80 blodsockersänkning på grund av diabetes. Gärningsmannens sjukdom kännetecknades av att han kunde påbörja eller fortsätta en aktivitet utan att vara medveten om det. I det aktuella målet stod gärningsmannen som saknade körkort åtalad för olovlig körning efter att ha framfört en tung lastbil på länsväg. Enligt läkarutlåtande hade han på grund av blodsockersänkning blivit personlighetsförändrad och därmed inte

varit medveten om vad han gjort. Domstolen gjorde bedömningen att gärningsmannen således hade kunnat köra bil utan att vara medveten om denna handling vilket innebar att något uppsåt till olovlig körning inte kunde anses styrkt.

Ett rättsfall där gärningsmannens bristande medvetandegrad berott på manodepressivitet är RH 1994:78. Tillståndet kännetecknades av total avsaknad av verklighetsuppfattning och förmåga att på ett riktigt sätt tolka och bedöma situationer och sinnesintryck. Domstolen i rättsfallet menade att någon erforderlig medvetandegrad inte var uppfylld i och med att gärningsmannen varit omedveten om den fara han framkallat. Mannen, som led av en manodepressiv psykos och som insjuknat en vecka före den aktuella händelsen, stod åtalad för grov vårdslöshet i trafik och obehörigt avvikande från trafikolycksplats efter att ha kört i mycket hög fart fram och tillbaka över vägen, gjort en omkörning på höger sida samt kolliderat med en annan personbil. Följden av hans framfart blev bland annat fordons- och personsador samt utsättande av fara för flera bilister som tvingats väja för hans framfart. Själv uppgav gärningsmannen som skäl till sitt agerande att han trodde att han var osårbar och att han inte uppfattat att han krockat med någon bil. Hovrätten anförde i sina domskäl att gärningsmannen varit psykiskt sjuk i en vecka före händelsen under vilken han inte sovit. Han trodde vidare att han var Messias, att han var odödlig och kunde kontrollera tid och rum. Enligt de psykiatriska utredningarna kännetecknas den form av manodepressiv psykos som gärningsmannen led av att ”--- *individ* vid återkommande tillfällen insjuknar i en manisk sjukdomsbild där verklighetsuppfattningen är allvarligt störd, att tankeförloppet liksom uppfattningsförmåga är extremt uppskruvade, vilket omöjliggör en balanserad verklighetsbedömning, samt att tankeinnehållet präglas av övervärdighetsidéer.” Gärningsmannen hade inte heller enligt den medicinska expertisen förmåga att korrekt registrera och tolka sinnesintryck. Eftersom gärningsmannen således bedömdes ha saknat förankring i verkligheten och därmed varit omedveten om den fara han framkallat ogillade domstolen åtalet.

Gärningsmannen X, som i RH 1999:139 stod åtalad för misshandel, hade enligt den rättspsykiatriska utredningen begått handlingarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Han hade handlat i ett reaktivt psykotiskt tillstånd präglat av förvirring, störd verklighetsuppfattning och aggressivitet. Det psykotiska tillståndet hade multipel bakgrund och bidragande omständigheter ansågs vara bland annat belastningsfaktorer som stress, sömnbrist och uttröttning i kombination med alkoholpåverkan. Det psykiska tillståndet tillsammans med det faktum att X inte tidigare begått

liknande våldshandlingar utgjorde enligt domstolen stöd för att X inte varit i tillräcklig grad medveten om sitt handlande för att ha handlat uppsåtligen.

4.2.2.2 Tillräcklig medvetenhet

I NJA 1968 s. 389 stod gärningsmannen åtalad för framkallande av fara för annan. Domstolen fann efter den rättspsykiatriska utredningen att han vid tiden för brottet på grund av personliga förhållanden befann sig i ett depressionstillstånd och att han vid gärningstillfället var i ett tillstånd liknande patologiskt rus. Gärningsmannens beteende hade delvis inslag av patologiskt rus men det kunde inte med säkerhet sägas att rustillståndet till fullo var av denna karaktär. Hans vid gärningen abnorma och farliga uppträdande var inte helt främmande från hans personlighet i nyktert tillstånd. Vid en samlad bedömning beslutade HD att ställa honom till ansvar och dömde honom för det åtalade brottet.

Patologiskt rus var uppe till prövning ytterligare en gång samma år i NJA 1968 s. 471. Domstolen menade i detta rättsfall att gärningsmannens patologiska rus var att jämföra med sinnessjukdom som inte kunde anses självförvållad eftersom han inte haft anledning att räkna med en sådan effekt av sitt alkoholintag. HD ansåg att mannen dock varit tillräckligt medveten för att anses ha begått brottet uppsåtligen och fällde honom därför till ansvar för rattfylleri, grov vårdslöshet i trafik och grovt vållande till annans död.

Ytterligare ett exempel från rättspraxis där gärningsmannen trots en till synes låg verklighetsuppfattning ändå bedömts vara tillräckligt medveten är NJA 1968 s. 500.¹³⁹ Till följd av höggradig affekt i förening med visst abnormtillstånd hade gärningsmannen som var i psykisk obalans på nära håll avlossat skott mot ett antal ungdomar som han upplevt som störande. Enligt HD var detta emellertid inte skäl nog för att gärningsmannen inte skulle ha varit medveten om sina handlingar varför han ansågs ha handlat med uppsåt.

En gärningsman som hamnat i tillfällig sinnesförvirring kan förvirringen till trots anses medveten om sina handlingar och dömas för ett uppsåtligt brott. Så skedde i RH 1995:150 där gärningsmannen led av hundfobi och av denna anledning gjort våldsamt motstånd då han placerats i en polisbil där det fanns hundar. Hovrätten menade att han visserligen befunnit sig i ett tillstånd av tillfällig sinnesförvirring men att

¹³⁹ Rättsfallet återges även i avsnitt 4.1.3.2

han likväl varit medveten om att hans handlande inneburit våldsamt motstånd mot polismännen.

4.2.3 Kritik mot uppsåtsbedömningen för psykiskt störda

Urban Rönnblom ställer sig frågande till hur uppsåtsbedömningen beträffande psykiskt störda lagöverträdare görs i svensk rätt. I fall som synes tämligen likartade har helt skilda domslut fattats beträffande gärningsmannens uppsåt och medvetandegrad.¹⁴⁰ Exempelvis ansågs den man som gått bärsärkargång på Åkeshovs tunnelbanestation och slagit ihjäl en person ha begått handlingarna uppsåtligen trots att han antagligen saknade verklighetsuppfattning och var så störd att han inte visste vad han gjorde.¹⁴¹ Mannen upplevde att han var förföljd av trolliknande varelser och kände sig hotad till livet. Utrustad med ett järnrör hade han stött på en kvinna som han trodde var ett troll i människogestalt varför han slog henne besinningslöst med järnröret. Därefter hade han mött ytterligare en person som han uppfattade på samma sätt. Offret, en äldre man, avled senare av de skador han åsamkats. Tingsrätten fastslog att gärningsmannen haft för avsikt att beröva både kvinnan och den äldre mannen livet och han dömdes därför till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning för ett mord och ett mordförsök. Enligt gällande lagtext var en förutsättning för att ställa denne man till ansvar således att uppsåt kunde befinnas styrkt. Någon rättspsykiatrisk vård hade annars inte kunnat komma i fråga för den psykiskt störde gärningsmannen. Enligt Urban Rönnblom är det dock inte helt riskfritt att göra den här bedömningen eftersom det i själva verket kan tänkas att mannens avsikt inte alls varit att döda den aktuelle mannen utan han upplevde att han skyddade sig mot troll som kommit för att döda honom. Hans syfte var följaktligen inte att döda den person som blev träffad utan han trodde att han attackerade en helt annan varelse som endast existerade i hans eget medvetande. Det kan då inte anses rimligt att han begått gärningarna uppsåtligen även om han faktiskt velat använda våld. Om gärningsmannen lider av sådana vanföreställningar eller är så psykiskt sjuk att han inte kan styra över sitt förstånd och sitt handlande är det med all sannolikhet omöjligt för honom att

¹⁴⁰ Rönnblom framhåller i detta avseende fem rättsfall; NJA 1995 s. 48 (livstids fängelse), NJA 2001 s. 899 (skyddstillsyn), RH 2001:38 (fri från påföljd), Åkeshovsfallet (rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning) och B 2081-01 (rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning samt utvisning.) Länsrätten beslutade i detta fall vid två tillfällen en tid efter vårdens påbörjande i motsats till den medicinska expertisen att vården skulle fortsätta. Rönnblom, s. 361 ff

¹⁴¹ B 3886-03, Stockholms tingsrätt

kunna avhålla sig från att agera. Urban Rönnblom gör i sammanhanget en jämförelse med rörelser som görs under medvetlöshet. Rörelserna utförs då utanför jagets kontroll och kan inte anses vara uppsåtliga. Inte heller en person som handlar i ett tillstånd av fullkomlig avsaknad av verklighetsförankring torde vara i kontroll av sitt egna jag. Rönnblom menar dock inte att gärningar utförda av psykiskt störda personer skall lämnas utan reaktion men anser inte att domstolen skall vara tvungen att finna uppsåt styrkt för att kunna utfärda någon påföljd. Istället bör gärningsmannens vårdbehov eller samhällets skyddsbehov kunna fungera som utgångspunkt för domen.¹⁴²

4.2.4 Särskilda svårigheter vid kortvarig psykisk störning

I förhållande till det tidigare fängelseförbudet i 30 kap 6 § BrB kan vissa svårigheter urskiljas beträffande sådana psykiska störningar som endast är kortvariga.¹⁴³ Det absoluta förbudet att döma allvarligt psykiskt störda gärningsmän till fängelse var undantagslöst och någon begränsning med avseende på brottets svårhet eller den psykiska störningens varaktighet fanns inte stadgat. Om gärningsmannen begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning som kvarstod vid domstillfället uppstod inga problem och rättspsykiatrisk vård kunde aktualiseras som påföljd. Men i de fall den psykiska störningen endast varit tillfällig och personen vid målets avgörande inte längre kunde anses ha behov av sådan vård inträdde vissa svåra avvägningar. Domstolen kunde då varken döma till fängelse eller till vård, se 31 kap 3 § BrB, utan hade att låta gärningsmannen gå fri eller döma till en lindrig påföljd såsom skyddstillsyn.¹⁴⁴ Idag, då det om synnerliga skäl föreligger, ges en viss möjlighet att döma även allvarligt psykiskt störda gärningsmän till fängelse är inte svårigheterna lika tydliga men kvarstår dock till viss del. Om synnerliga skäl inte kan urskiljas och gärningsmannens psykiska tillstånd inte längre är allvarligt vid domens avkunnande blir resultatet detsamma som tidigare eftersom gärningsmannen inte döms till fängelse på grund av sin psykiska störning och inte heller kan dömas till rättspsykiatrisk vård om sådant behov inte finns.

¹⁴² Rönnblom, s. 366

¹⁴³ Se mer om fängelseförbudet i avsnitt 3.3.1

¹⁴⁴ Rönnblom, s. 361-362

I fallet med fänrik Mattias Flink var det fråga om ett kortvarigt psykostillstånd rätten hade att ta ställning till.¹⁴⁵ Flink hade efter att ha berusat sig med alkohol skjutit ihjäl först fem personer på öppen gata och kort därefter ytterligare två personer. Frågan om gärningsmannens psykiska tillstånd besvarades med delade meningar i HD. Majoriteten av de rättspsykiatriska experterna i målet ansåg att Flink vid gärningen lidit av en allvarlig psykisk störning men att denna inte kvarstod vid domstillfället. Trots hans psykiska tillstånd dömdes HD Flink till livstids fängelse och framhöll att ”inte alla tillfälliga psykosartade tillstånd utlösta av alkohol- eller narkotikaberusning kunde omfattas av fängelseförbudet”. De rättspsykiatriska experterna i målet menade att Flink vid gärningstillfället led av en allvarlig psykisk störning, att denna varit av kortvarig natur varefter HD gjorde en omdiskuterad tolkning av gällande rätt och dömdes Flink till fängelse. HD löste frågan genom att framhålla att Flinks psykiska tillstånd vid brottstillfället förvisso var sådant att förutsättningar för psykiatrisk tvångsvård då var uppfyllda men att det inte utan vidare medförde att fängelseförbudet skulle gälla. Den av lagstiftaren eftersträfvade överensstämmelsen mellan den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen och brottsbalkens regler kan enligt HD inte innebära att fängelsestraff skall vara uteslutet i ett sådant fall som detta. I domen uttalades att: *”Det anförda innebär att någon fullkomlig parallellitet mellan kriterierna för fängelseförbudet och för psykiatrisk tvångsvård i vart fall inte bör upprätthållas med avseende på kortvariga rusutlösta tillstånd av psykotisk karaktär. Vid en samlad bedömning finner HD att Mattias Flink inte skall anses ha begått brotten under inflytande av en allvarlig psykisk störning i den mening som avses i 30 kap 6 § BrB.”*¹⁴⁶ Denna omdiskuterade tolkning har emellertid inte efterföljts i senare rättsfall på området.

I ett våldtäktsmål från 2001 hade gärningsmannen drabbats av ett tillfälligt alkoholutlöst psykotiskt tillstånd med hallucinationer under vilket han hade gjort sig skyldig till en grov våldtäkt.¹⁴⁷ Han stod även åtalad för försök till misshandel alternativt grovt olaga hot och ofredande mot två personer samt för grov misshandel och olaga hot mot ytterligare en person. Det kortvariga psykotiska tillståndet ansågs av de rättspsykiatriska experterna vid domstillfället inte längre utgöra en allvarlig psykisk störning. Till skillnad från Flinkfallet dömdes gärningsmannen inte till fängelse

¹⁴⁵ NJA 1995 s. 48

¹⁴⁶ A.a., s. 74-75

¹⁴⁷ NJA 2001 s. 899

utan fick istället skyddstillsyn, med särskild föreskrift att han skulle underkasta sig psykiatrisk behandling enligt kriminalvårdens bestämmande jämte 200 dagsböter à 170 kr.¹⁴⁸

RH 2001:38 rörde även det ett kortvarigt psykostillstånd. Gärningsmannen stod åtalad för försök till dråp på två poliser och hade åberopat att han begått gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Den medicinska diagnosen var avvikande alkoholreaktion med konfusion, vilket innebär ett kortvarigt psykotiskt tillstånd utlöst av alkohol. Gärningsmannen gick emellertid fri från påföljd på grund av att den allvarliga psykiska störningen inte ansågs kvarstå vid domstillfället och annan lämplig åtgärd saknades enligt domstolen.¹⁴⁹

4.2.5 Kritik mot avsaknad av tillräknelighetsrekvisit i svensk rätt

I många rättsordningar uppställs ett krav på tillräknelighet bland brottsrekvisiten. Det är endast Sverige, Grönland och tre delstater i USA som inte tillämpar den så kallade tillräknelighetsläran. Enligt denna skall den vara straffri, som är så psykiskt störd att han vid gärningen saknade verklighetsuppfattning.¹⁵⁰ Svensk rätt förutsätter dock inte att gärningsmannen är tillräknelig, dvs. har ansvarsförmåga. Även den som är allvarligt psykiskt störd kan begå brott i teknisk mening, och dömas till påföljd.¹⁵¹ Trots total avsaknad av verklighetsförankring kan således en psykotisk gärningsman vara straffrättsligt ansvarig enligt svensk rätt. En åtskillnad görs dock mellan dessa personer och andra gärningsmän vad gäller påföljdsvalet genom inskränkningarna i möjligheten att döma psykiskt störda brottslingar till fängelse.¹⁵² Det är emellertid inte ovanligt att uppsåt saknas, och det är i allmänhet svårt att påvisa att t.ex. en psykotisk person varit omedvetet oaktsam. Att en persons förvrängda verklighetsuppfattning är orsaken till att han eller hon begår ett brott utesluter dock inte att det kan ske med uppsåt. En schizofren människa kan döda en annan person uppsåtligt, även om gärningen beror på att denne på grund av sin sjukdom inte insett dess betydelse eller inte kunnat kontrollera sitt handlande. Mot denna bakgrund har det från flera håll framkommit förslag på att ett tillräknelighetsrekvisit skall återinföras.¹⁵³ Genom

¹⁴⁸ Rönnblom, s. 363-364

¹⁴⁹ A.a., s. 363-364

¹⁵⁰ Rönnblom, s. 365

¹⁵¹ Jareborg & Zila, s. 18

¹⁵² Rönnblom, s. 365

¹⁵³ Jareborg & Zila, s. 134

Straffansvarsutredningens betänkande från 1996¹⁵⁴ framfördes förslag på att tillräknelighet, efter att ha varit borta sedan brottsbalkens tillkomst 1965, skulle återinföras som begrepp i den svenska straffrätten. I denna utredning pekas på en rad brister med det gällande systemet. Till att börja med tar svensk rätt inte hänsyn till de fall då man helt bör frias från ansvar och inte bara ha inskränkningar i påföljdsvalet. Gärningsmannen borde inte åläggas något straffrättsligt ansvar om han i rationell mening inte haft någon förmåga att agera laglydigt. Det är, enligt utredningen, inte förenligt med allmänna straffrättsliga principer att ställa den till ansvar som lidit av en så förvrängd verklighetsuppfattning att förmåga att kontrollera sina handlingar saknats. Andra motiv såsom gärningsmannens behov av vård eller samhällsskydd kan visserligen finnas för att besluta om ingripande åtgärder mot den psykiskt sjuke individen. Utredningen ville således återinföra ansvarsförmåga som en brottsförutsättning för att dels råda bot på svårigheten med bedömningen av det subjektiva rekvisitet, men också för att rätta till de skevheter i systemet som finns med fängelseförbudet. I utredningen görs skillnad på ett flertal aspekter som anses betydelsefulla i diskussionen kring åtgärder med psykiskt störda lagöverträdare. Det talas om den straffrättsliga aspekten som grundas i konformitets- eller skuldprincipen och enligt vilken den som inte kan klandras för gärningen inte heller kan ställas till svars för den. I motsats till denna aspekt kan ställas proportionalitetsaspekten som säger att den som faktiskt kan ställas ansvarig för sin gärning skall, om han lider av en allvarlig psykisk störning, erhålla ett straff som står i proportion till gärningens straffvärde. Enligt vårdaspekten skall den psykiskt sjuke vid behov ges erforderlig vård. I de fall det är troligt med återfall i brott bör samhället enligt samhällsskyddsaspekten kunna utforma åtgärder för att minska denna risk. Om ett tillräknelighetsrekvisit införs samtidigt som fängelseförbudet och påföljden överlämnande till rättspsykiatrisk vård i dess nuvarande form avskaffas kommer den straffrättsliga aspekten att tillgodoses enligt utredningen. Har gärningsmannen begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning bör han eller hon kunna ställas till ansvar på samma sätt som övriga medborgare. Emellertid bör en viss skillnad i straffbedömningen göras som grundar sig i humanitära och medicinsk-etiska skäl.¹⁵⁵ I de fall straffvärdet för gärningen är lägre än ett år, eller i vissa fall två år, bör påföljden kunna bestämmas till annat än fängelse. Om ingen annan påföljd än fängelse bedöms lämplig bör fängelsestraffet så länge vård-

¹⁵⁴ SOU 1996:185, Straffansvarets gränser

¹⁵⁵ SOU 2002:3, del 1, s. 209-211

behov kvarstår kunna avtjänas i form av rättspsykiatrisk vård (denna nya verkställighetsform kallas då fängelse genom rättspsykiatrisk vård). Om gärningsmannen samtycker till vården skall fängelse genom rättspsykiatrisk vård kunna utdömas även i de fall den psykiska störningen inte är allvarlig.¹⁵⁶ Vidare vill utredningen tänja på den skarpa gräns som tidigare gjorts mellan de som begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning och de som begått gärningen under påverkan av en psykisk störning som inte är allvarlig men där det erfarenhetsmässigt föreligger stor risk för återfall i allvarlig brottslighet. Ur en samhällsskyddsaspekt kan det många gånger finnas ett stort behov av en samhällsskyddsprövning beträffande dessa gärningsmän som om de på grund av sin störning anses löpa risk för återfall i brott därmed bör kunna ådömas samhällsskyddande åtgärder.¹⁵⁷

De förslag beträffande psykiskt stördas straffansvar som lades fram av Straffansvarsutredningen delades i mångt och mycket av regeringen i dess betänkande från 2002 och uppdelningen i vårdbehov, samhällsskyddsbehov och straffrättsligt ansvar kvarstår i betänkandet.¹⁵⁸ Det första problem regeringen identifierar i sitt betänkande är den problematiska situation som har att göra med fängelseförbudet i 30 kap 6 § BrB i de fall gärningsmannen begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning men vid domstillfället inte längre lider av en sådan allvarlig psykisk störning och således inte kan dömas till vare sig fängelse eller rättspsykiatrisk vård. Resultatet kan då te sig otillfredsställande, särskilt om det handlar om ett grovt brott och de enda möjliga påföljderna är skyddstillsyn eller villkorlig dom.¹⁵⁹ Ytterligare ett ”problem med fängelseförbudet är att det täcker även fall där det inte är rimligt att bevilja ansvarsfrihet i ett system med krav på tillräknelighet.” Ett illustrerande exempel ges för att förklara denna ståndpunkt. ”En person begår ett mycket grovt brott under påverkan av en depression med självmordsrisk, vilket gör att den är att bedöma som en allvarlig psykisk störning. Depressionstillståndet är dock inte förknippat med vanföreställningar. Varken gärningsmannens uppfattning om verkligheten eller hans förmåga att kontrollera sina handlingar är vid en sådan depression så förändrad att det är rimligt att han befrias från straffrättsligt ansvar. I dagens läge gäller emellertid samma begränsning vid påföljdsvalet i en sådan situation som beträffande en person som vid gärningstillfället var akut psykotisk och vars uppfattning om sakförhållan-

¹⁵⁶ SOU 2002:3, del 1, s. 211

¹⁵⁷ A.a., s. 212

¹⁵⁸ SOU 2002:3, del 2, s. 215

¹⁵⁹ A.a., s. 216

dena saknade förankring i verkligheten.”¹⁶⁰ Den person som vid gärningstillfället var akut psykotisk och vars uppfattning om sakförhållandena saknade förankring i verkligheten (och för vilken fängelseförbudet gäller vid tiden för utredningen) är straffrättsligt ansvarig enligt svensk rätt. Gärningsmannen skulle dessutom kunna bedömas ha uppsåt till sin gärning vilket dock kan vara mycket svårbedömt i vissa fall, t.ex. om en man tror sig befinna sig i finska vinterkriget men förstår att han attackerar en människa.¹⁶¹

Jareborg föreslog redan 1969 att ett krav på tillräknelighet skulle införas i den svenska straffrätten och det finns enligt Heckscher välgrundad anledning till detta. Han menar att Flinkfallet hade kunnat sluta horribelt om inte HD tagit sitt ansvar och löst frågan så som de gjorde. Enligt HD utgjorde inte Flinks alkoholutlösta tillfälliga psykostillstånd en sådan allvarlig psykisk störning som avses i 30 kap 6 § BrB och han led vid domstillfället inte heller av en sådan störning att överlämnande till rättspsykiatrisk vård var aktuell. Därför dömdes Mattias Flink till livstids fängelse för de sju mordena och de tre mordförsöken. HD menade i sin dom att eftersom sådana rusutlösta tillstånd av psykotisk karaktär kan avta snabbt skulle följderna i dessa fall kunna bli att gärningsmannen varken döms till fängelse eller underkastas rättspsykiatrisk vård ens för synnerligen allvarliga brott. En sådan rättsutveckling ville HD genom sitt avgörande motverka.¹⁶² Hade bestämmelsen i 30 kap 6 § BrB ensam fått råda hade Flink inte kunnat dömas till fängelse och till och med kunnat gå helt fri från påföljd. Enligt Heckscher kommer kravet på tillräknelighet in bakvägen i det svenska straffrättssystemet. Enligt 30 kap 6 § BrB finns en möjlighet att förklara någon fri från påföljd grundat på i vilket psykiskt tillstånd gärningen begåtts. Heckscher menar vidare att det vore mer logiskt i ett system utan krav på tillräknelighet att tillståndet vid domstillfället vore avgörande.¹⁶³ Även Psykansvarskommittén som vidareutvecklade Straffansvarsutredningens förslag lät frågan om tillräknelighetsrekvisitet vara en central del i sin utredning från 1999. Enligt denna är en förutsättning för straffansvar moraliskt ansvar och skuld. För att straffa en gärningsman krävs att denne har förmåga att ta ansvar. En gärningsman som saknar denna förmåga skall då hanteras utanför ”straffrättens kärnområde”. För att lösa den eviga frågan om ansvarsförut-

¹⁶⁰ SOU 2002:3, del 2, s. 216-217

¹⁶¹ A.a., s. 217

¹⁶² SOU 2002:3, del 1, s. 147-148

¹⁶³ Heckscher, i *Flores, juris et legum, Festskrift till Nils Jareborg*, s. 314

sättning är tillräknelighet enligt kommittén en bra lösning.¹⁶⁴ Psykansvarskommittén föreslog att den som bedöms vara tillräknelig vid gärningstillfället, utan hinder av att han eller hon är allvarligt psykiskt sjuk, skulle kunna träffas av de allmänna reglerna om påföljd. Således skall den som inte uppfyller kravet på tillräknelighet inte heller kunna dömas till straffansvar.¹⁶⁵ Gärningsmannen skall dock i dessa fall kunna få ett eventuellt vårdbehov tillgodosett i enlighet med den allmänna sjukvårdslagstiftningen. Det skall även enligt kommittén vara möjligt att tillgodose behovet av samhällsskydd och döma dessa gärningsmän till samhällsskyddsåtgärder om det rör sig om allvarlig brottslighet och stor risk för återfall i brott föreligger. Samhällsskyddsåtgärder skall även kunna aktualiseras för de psykiskt störda lagöverträdare som bedömts vara tillräkneliga förutsatt att samhällsskyddsbehovet inte nog tillgodoses vid straffmätningen.¹⁶⁶

Vidare bör nämnas att straffrätten finns till delvis för att styra människans val och handlingar. För att denna teori skall fungera krävs följaktligen att människan har en sådan förmåga att själv styra över sina gärningar. Systemet fungerar inte om de som saknar denna förmåga behandlas som om de hade den. Tillräknelighetsrekvisitet kan råda bot på detta och stämmer även väl överens med allmänpreventiva motiv. Vidare bör andra behov lättare tillfredsställas om vi återinför ett krav på tillräknelighet. Som det ser ut idag är reglerna otydliga och hänsyn till proportionalitet, samhällsskydd, vårdbehov och humanitet flyter samman på ett olyckligt sätt. Dessa bör istället lyftas fram var för sig så att det blir lättare för domstolar att bryta dem mot varandra och se de olika intressekonflikterna tydligare. Även det ökade internationella samarbetet talar för införandet av tillräknelighetsrekvisitet.¹⁶⁷

Regeringen anför även att ett införande av tillräknelighetsrekvisitet hade resulterat i att färre gärningsmän bedömts omfattas av fängelseförbudet. Om Psykansvarskommitténs förslag hade blivit genomförda fullt ut hade således även allvarligt psykiskt störda gärningsmän kunnat dömas till fängelse under förutsättning att de insett

¹⁶⁴ Heckscher, i *Flores, juris et legum, Festkrift till Nils Jareborg*, s. 315-316

¹⁶⁵ Den reglering kritiken riktades mot bestod i att även den som varit allvarligt psykiskt sjuk vid gärningstillfället oberoende av hur mycket han själv förstått av sina handlingar var straffrättsligt ansvarig. Det var först i uppsåtsbedömningen som en bedömning av medvetandegraden gjordes. Efter att det absoluta fängelseförbudet upphörde och därmed även allvarligt psykiskt sjuka lagöverträdare kan dömas till fängelse kvarstår till viss del detta synsätt eftersom man inte heller nu använder tillräknelighet som en bedömningsgrund för straffrättsligt ansvar. Hur mycket gärningsmannen förstått av gärningen och dess konsekvenser värderas nu som då i uppsåtsbedömningen och personen kan således dömas för ett uppsåtligt brott till fängelse.

¹⁶⁶ Prop. 2007/08:97, s. 13

¹⁶⁷ Heckscher, i *Flores, juris et legum, Festkrift till Nils Jareborg*, s. 316 ff

gärningens innebörd eller kunnat kontrollera sitt handlande i enlighet med en sådan förståelse. Liknande lagstiftning finns i flera andra länder i världen.¹⁶⁸

4.3 Allmänna ansvarsfrihetsgrunder

4.3.1 Allmänt

Trots att både de objektiva och subjektiva rekvisiten är uppfyllda skall en person inte åläggas straffansvar om det finns förutsättningar att tillämpa en *allmän ansvarsfrihetsgrund*. Det som utmärker dessa är att det finns ett motstående intresse som rättfärdigar en i sig otillåten gärning eller ursäktar gärningsmannens handlande.¹⁶⁹ Exempel på sådana situationer är då en polisman berövar en brottsling friheten eller då en läkare amputerar ett finger på en patient. Formellt sett är polismannens och läkares handlande straffbart, men de särskilda omständigheterna rättfärdigar agerandet och medför strafffrihet.¹⁷⁰ De allmänna bestämmelserna om ansvarsfrihetsgrunder återfinns i 24 kap BrB.¹⁷¹ I lagrummet behandlas både *objektiva* ansvarsfrihetsgrunder (1-4 och 7 §) respektive *subjektiva* ansvarsfrihetsgrunder (6 och 8-9 §§).

De allmänna ansvarsfrihetsgrunderna har en allmän giltighet, vilket innebär att de är tillämpliga inte bara på brottsbalken utan även andra lagars brottsbestämmelser. Om en allmän ansvarsfrihetsgrund är tillämplig fritas gärningsmannen från ansvar även om han inte kände till att han agerat i en situation som grundar ansvarsfrihet.¹⁷²

4.3.2 Objektiva ansvarsfrihetsgrunder

De objektiva ansvarsfrihetsgrunderna utgörs av nödvärn, laga befogenhet att bruka våld, laga befogenhet att bruka våld vid myteri, nöd samt samtycke. En objektiv ansvarsfrihetsgrund innebär att gärningen inte utgör ett brott. Domstolen har att avgöra om det förelegat en sådan situation utifrån alla objektiva fakta, och skall bortse från gärningsmannens bedömning av situationen. Ansvar för medverkan kan förstås inte bli aktuellt eftersom det inte finns något brott att medverka till. Som t.ex. framgår av NJA 1994 s. 48 kan en gärningsman gå fri från ansvar även om han är omedveten om att han befunnit sig i en situation som grundat ansvarsfrihet. I rättsfallet hade H följt och gripit personen J, som gjort inbrott i hans bil. H hotade J med kniv och ska-

¹⁶⁸ Prop. 2007/08:97, s. 18

¹⁶⁹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 81

¹⁷⁰ Brinck m.fl., s. 61

¹⁷¹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 81

¹⁷² A.a., s. 80

dade också denne. H uppgav att han vid det tillfället inte trodde att J tillgripit något från bilen. HD uttalade dock att eftersom nödvärn är en objektiv ansvarsfrihetsgrund saknade H:s subjektiva uppfattning betydelse i den delen. Det avgörande var att J tillgripit egendom ur H:s bil och faktiskt haft denna egendom på sig. H gick fri från ansvar på grund av nödvärn.¹⁷³

4.3.3 Subjektiva ansvarsfrihetsgrunder

De subjektiva ansvarsfrihetsgrunderna utgörs av excess, förmans befallning, straffrättsvillfarelse och de putativa ansvarsfrihetsgrunderna. Om en subjektiv ansvarsfrihetsgrund är för handen innebär det att gärningen förvisso utgör ett brott men att gärningsmannen går fri från ansvar. Eftersom gärningen kan utgöra ett brott kan också ett eventuellt medverkansansvar aktualiseras. Ett exempel på subjektiv ansvarsfrihetsgrund är då en arbetstagare blir kommenderad av sin arbetsgivare att utföra en brottslig handling, varpå arbetstagaren känner sig tvungen att lyda på grund av beroendeförhållandet. Trots att arbetstagaren begår ett brott kan han ändå gå fri från ansvar enligt 24 kap 8 § BrB.¹⁷⁴

4.4 Nödvärn

4.4.1 Allmänt

I 24 kap 1 § BrB stadgas den allmänna ansvarsfrihetsgrunden nödvärn. Innan den nuvarande regleringen fanns det två typer av nödvärnsrätt, en absolut och en relativ. I situationer där det förelåg absolut nödvärnsrätt, exempelvis vid nattligt inbrott i bostad, hade man rätt att använda allt det våld som behövdes för att avvärja faran. Detta inbegrep även att döda. I mindre allvarliga lägen, då relativ nödvärnsrätt förelåg, fick inte större våld användas än nöden krävde och våldet fick inte stå i uppenbart missförhållande till den befarade skadan.

Den nuvarande nödvärnsrätten är inte förenad med en bedömning av vad nöden kräver. Domstolarna är istället fria att väga in andra faktorer i sin bedömning. Detta under förutsättning att gärningen som någon begått i nödvärn inte betraktas som *uppenbart oförsvarlig*.

¹⁷³ Fallet behandlas i Dahlström m.fl., s. 54-55

¹⁷⁴ A.a., s. 55

Nödvärnsgärningen måste vara en försvarsåtgärd, som riktar sig mot angriparen personligen eller mot dennes intressen. Om en angripen person exempelvis uppsåtligt skadar tredje mans egendom när han eller hon skyddar sig mot en angripare, bedöms denna gärning enligt nödreglerna i 24 kap 4 § BrB.

Nödvärnsbestämmelsen uppger fyra olika situationer där nödvärnsrätt inträder. En gemensam förutsättning för ansvarsfrihet för dessa fyra fall är att nödvärns handlingen med hänsyn till *angreppets beskaffenhet, det angripnas betydelse och omständigheterna i övrigt inte är uppenbart oförsvarlig*. Följaktligen utgör en handling som begås i nödvärn ett brott om den bedöms vara uppenbart oförsvarlig.¹⁷⁵ Om någon som befunnit sig i en nödvärnssituation och använt sig av mer våld eller orsakat svårare skada än vad som är medgivet, skall personen emellertid frikännas från ansvar, om omständigheterna varit sådana att han ”svårligen kunde besinna sig”.¹⁷⁶ Detta följer av excessbestämmelsen i 24 kap 6 § BrB, vilken behandlas i avsnitt 4.7.

En angripen person bör inte använda sig av mer våld än vad som är nödvändigt för att försvara sig, i enlighet med behovsprincipen. Om det finns möjlighet att välja mellan olika försvarshandlingar, bör det tillvägagångssätt användas som orsakar angriparen minst skada. Enligt proportionalitetsprincipen får dock inte varje försvarsåtgärd användas som är nödvändig för att hejda angreppet. Ett visst mått av proportionalitet måste finnas mellan angrepp och försvar. Eftersom det naturligtvis kan vara svårt för en person som blir angripen att bedöma om en viss försvarshandling är nödvändig och om den står i proportion till angreppet har lagtexten utformats med en viss säkerhetsmarginal till den angripnes fördel. I nödvärnsparagrafens utformning ligger att den angripne inte får använda avsevärt större våld än vad som är nödvändigt, och därtill kommer att det inte får föreligga ett uppenbart missförhållande mellan nödvärnshandlingen och den skada som hotat genom angreppet.¹⁷⁷

Rätten till nödvärn är mycket begränsad vad gäller tiden. Av lagtexten kan utläsas när nödvärnsrätt inträder. Vid skydd för person eller egendom skall det brottsliga angreppet ha påbörjats eller vara överhängande. Det framgår däremot inte av nödvärnsbestämmelsen när rätten till nödvärn upphör. Nödvärnsrätten kan dock sägas bestå så länge den behövs, vilket anses ligga i sakens natur. Man får följaktligen inte

¹⁷⁵ Leijonhufvud & Wennberg, s. 82

¹⁷⁶ A.a., s. 93

¹⁷⁷ Brinck m.fl., s. 68

”slå tillbaka” när ett angrepp redan hejdats, när stulen egendom återtagits,¹⁷⁸ när ett olovligt inträngande har stoppats eller när en ovälkommen person lämnat ens bostad. Om en angripen person påbörjar eller fortsätter en nödvärnshandling efter det att rätten till nödvärn har upphört övergår självförsvar till självhämnd eller bestraffning. Följaktligen har då inte den angripne längre kvar de rättigheter som förenas med nödvärn. Istället kan personen själv ställas till ansvar för en brottslig gärning, t.ex. misshandel eller olaga tvång.¹⁷⁹ Att avgöra när ett angrepp definitivt har upphört är dock inte okomplicerat, vilket har visat sig i en rad rättsfall.

4.4.1.1 Nödvärnsrätt för medhjälpare

Nödvärnsrätt tillkommer inte bara den person som angrips, utan även den som hjälper denne. Detta framgår av 24 kap 5 § BrB som stadgar att om någon på grund av nödvärn, laga befogenhet eller nöd har rätt att begå en annars straffbelagd handling, har var och en som hjälper honom samma rätt.¹⁸⁰ Nödvärnsrätten förutsätter inte ett direkt uppsåt att avvärja angreppet, utan nödvärnsrätt tillkommer även den som avvärjer ett angrepp och som är omedveten om han gör det. Situationen kan då uppstå att angriparens medhjälpare, som agerat med avsikt att främja angreppet men som i själva verket medverkat till att avstyra det, går fri från ansvar på grund av nödvärnsrätten.¹⁸¹

4.4.1.2 Bevisbörda

Under 1920-talet intog HD ståndpunkten att gärningsmannens uppgift om att en nödvärnssituation hade varit för handen skulle godtas, om den inte motbevisades av omständigheterna i målet. Det sagda betydde att bevisbördan lades på åklagaren.¹⁸² I förarbetena till de ändringar som gjordes i nödvärnsreglerna år 1937 utgick man från denna ståndpunkt. Vidare framhölls att om gärningsmannens uppgift avseende att nödvärnsrätt förelegat inte motbevisats, kunde det heller inte krävas att denne skulle vara skyldig att bevisa att han inte överskridit gränserna för nödvärnsrätten.¹⁸³ Till denna uppfattning anslöt sig senare även Straffrättskommittén.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Se dock HD:s avgörande i NJA 1994 s. 48, som tas upp i avsnitt 4.4.3

¹⁷⁹ Blomkvist, s. 17

¹⁸⁰ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:7

¹⁸¹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 85

¹⁸² Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:19 och NJA 1928 B 170

¹⁸³ A.a., s. 24:19 och NJA II 1937 s 424

¹⁸⁴ SOU 1953:14, s. 389

I rättsfallet NJA 1971 s. 442 fastslår HD en viktig princip vad gäller bevisbördan även vid invändning om nödvärn. I fallet berättade mannen att han angripits gång på gång av den andre och att angreppet således inte var avslutat före hans sista slag. Den andre påstod dock att han blev slagen långt efter det att han själv inte längre var förmögen att slå tillbaka, vilket åklagaren grundade sitt åtal på. HD konstaterade det vara osäkert hur det gått till och uttalade ”*Då sålunda annat icke visats, får antagas att samtliga slag från (W) utdelats för att avvärja pågående angrepp eller överhängande fara för fortsatt angrepp.*” Uttalandet gäller bevisbördan vid en invändning om nödvärn. Åklagaren har bevisbördan även för att visa att en gärning *inte* företagits i nödvärn, som den tilltalade påstår.

Om en tilltalad person gör en nödvärnsinvändning skall den således godtas om åklagaren inte kan motbevisa den, dvs. bevisa att det inte förelåg någon nödvärns-situation eller att den tilltalade handlade uppenbart oförsvarligt. Invändningen får givetvis inte vara alltför vag eller så osannolik att domstolen inte kan lägga någon vikt vid den.¹⁸⁵

Frågan om åklagarens bevisbörda prövades i NJA 1990 s. 210. I rättsfallet var det fråga om en nödvärnsinvändning, men HD:s slutsats får anses gälla generellt vad gäller bevisning vid åberopade ansvarsfrihetsgrunder. HD uttalade i målet att det som bör krävas är att åklagaren framlägger så mycket bevisning att nödvärnsinvändningen förefaller *obefogad*. Det är inte ovanligt att detta kan framgå redan av de allmänna förhållanden som rådde då gärningen utfördes.¹⁸⁶ Det är otvivelaktigt svårare att bevisa att något inte har hänt än att bevisa att något har hänt. Domstolen torde relativt ofta kunna avvisa en nödvärnsinvändning på grunden att den inte förtjänar avseende.¹⁸⁷ Det kan naturligtvis vara befogat att avfärda en nödvärnsinvändning på detta sätt, men det är sannolikt att det i tidigare fall skett där det varit tvivelaktigt vad som verkligen hänt och att ovissheten då borde kommit den tilltalade till fördel. Domstolen får inte avfärda invändningen utan tillräckliga skäl om bevisbördan skall ligga på åklagarsidan. Om en nödvärnsinvändning inte kompletteras av en skildring av den händelse som påstås ha medfört nödvärnsrätt, bör nödvärnsinvändningen kunna underkännas av domstolen. Om den tilltalade lämnar en historia som inte är uppenbart orealistisk ligger det dock som nämnts på åklagaren att motbe-

¹⁸⁵ Leijonhufvud & Wennberg, s. 86

¹⁸⁶ Dahlström m.fl., s. 56

¹⁸⁷ Har skett i t.ex. NJA 1938 s. 84, NJA 1942 s. 24 och NJA 1992 s. 474

visa att nödvärnsrätt föreligger eller att den tilltalade agerat uppenbart oförsvarligt. På grund av detta förhållande ska det påpekas att det självfallet kan inträffa att ingen av de deltagande i exempelvis ett slagsmål kan fällas till ansvar.¹⁸⁸

4.4.2 Nödvärnssituation 1: Påbörjat eller överhängande brottsligt angrepp

*Rätt till nödvärn föreligger mot ett påbörjat eller överhängande brottsligt angrepp på person eller egendom.*¹⁸⁹

En viktig komponent i nödvärnsrätten är att det inte får vara fråga om självhämd, utan självförsvar. Av lagtextens lydelse kan slutsatsen dras att nödvärnsrätt inte föreligger efter att ett angrepp avslutats, utan enbart vid ett påbörjat eller överhängande angrepp.¹⁹⁰ Det kan dock vara problematiskt att avgöra om ett angrepp är avslutat eller inte. Om varje slag anses vara ett avslutat angrepp har den angripne rätt till nödvärn endast om angriparen kommer fortsätta att slå, eftersom ett nytt angrepp då synes överhängande. HD uttalade dock i NJA 1969 s. 425 att en serie av slag skall anses utgöra ett fortlöpande angrepp. Av rättsfallet framgår att ett angrepp inte skall anses avslutat förrän det är uppenbart att det har upphört. Det kan vara då angriparen lämnar platsen eller om denne av någon anledning inte är förmögen att fortsätta sitt angrepp.¹⁹¹

Ett angrepp kan betraktas som överhängande, om än inte omedelbart överhängande. Ett exempel är att befälhavaren på ett fartyg får vetskap om att besättningen kommer att göra myteri när fartyget anländer till en viss plats. Befälhavaren anses då genast ha rätt till nödvärn eftersom det inte är rimligt att han ska behöva vänta med att försvara sig tills fartyget kommer till den aktuella platsen.

Som framgår av lagtexten skall angreppet vara brottsligt. Det innebär att den angripande personens handlande måste uppfylla både de objektiva respektive de subjektiva brottsrekvisiten. Om de subjektiva rekvisiten brister föreligger ingen nödvärnsrätt. Möjligtvis kan *putativt nödvärn* vara för handen (se avsnitt 4.6).¹⁹² Ett brottsligt angrepp inbegriper endast fysiska angrepp. Ett hot om våld anses således inte vara ett angrepp. Nödvärnsrätt inträder istället i samband med det överhängande

¹⁸⁸ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:20

¹⁸⁹ 24 kap 1 § 2 st 1p BrB

¹⁹⁰ Leijonhufvud & Wennberg, s. 82

¹⁹¹ Dahlström m.fl., s. 57

¹⁹² A.a., s. 57

våld som angriparen har hotat med.¹⁹³ Vidare har det ingen betydelse om angriparen är under femton år eller psykiskt störd – förutsatt att de objektiva och subjektiva brottsrekvisiten är uppfyllda.¹⁹⁴ Om det är fråga om ett litet barn, som inte uppfyller det subjektiva rekvisitet, tillämpas istället reglerna om nöd.¹⁹⁵ Rätten till nödvärn föreligger även vid oaktsamhetsbrott. Eftersom angreppet måste vara brottsligt för att man ska ha nödvärnsrätt föreligger inte nödvärnsrätt gentemot nödvärnshandlingar.¹⁹⁶ Ett brottsligt angrepp kan även bestå av underlåtenhet. Om en hundägare inte kallar på sin hund, utan hunden attackerar en person, har hundägaren begått ett brottsligt angrepp mot den anfallna personen. Underlåtenheten jämföras med att hundägaren uppmanar hunden att attackera, och hunden kan jämföras med ett tillhygge i hundägarens hand. Dålig uppsikt över en hund kan dock inte jämföras med ett brottsligt angrepp. Om en hund inte lyder ägaren, eller denne inte ser att hunden går till angrepp, föreligger istället en nödsituation.¹⁹⁷

4.4.3 Nödvärnssituation 2: Återtagande av egendom på bar gärning

*Rätt till nödvärn föreligger mot den som med våld eller hot om våld eller på annat sätt hindrar att egendom återtas på bar gärning.*¹⁹⁸

Denna bestämmelse kan tillämpas då ett stöldbrott redan begåtts. Punkten 1, som redogjorts för ovan, kan då inte tillämpas eftersom det brottsliga angreppet inte är påbörjat eller överhängande. En särskild punkt för nödvärnsrätt utformades för att göra det lättare att återta stulen egendom.¹⁹⁹ Under denna punkt kan samlas alla handlingar som avser att hindra ett lovligt återtagande. Som framgår av lagtexten kan det vara fråga om våld eller hot om våld, men även den situationen att en tjuv inte stannar efter tillrop medför att nödvärnsrätt föreligger.²⁰⁰

Den aktuella punkten medger endast en rätt att använda våld vid ett lovligt återtagande. Bestämmelser för rättigheter vid återtagande av egendom återfinns i andra lagrum. Ett exempel är reglerna om laga självtäkt (14 § BrP), som stadgar att ett återtagande alltid är lovligt från den som är ”lösker man” eller misstänkt för att vilja

¹⁹³ Dahlström m.fl., s. 58

¹⁹⁴ Leijonhufvud & Wennberg, s. 82-83

¹⁹⁵ Dahlström m.fl., s. 58

¹⁹⁶ Leijonhufvud & Wennberg, s. 82-83

¹⁹⁷ Dahlström m.fl., s. 58

¹⁹⁸ 24 kap 1 § 2 st 2p BrB

¹⁹⁹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 83

²⁰⁰ Dahlström m.fl., s. 59

rymma. Utöver detta får alla slags olovliga besittningsrubbingar återställas under förutsättning att det görs på *färsk gärning* av den vars besittning rubbats, eller den som är i hans ställe. Begreppet ”färsk gärning” är ett tidsrelaterat rekvisit och innebär att det inte får förflyta någon längre tid mellan brottet och återtagandet. Som framgår av nödvärnsparagrafen föreligger dock nödvärnsrätt endast vid återtagande av egendom på *bar gärning*.²⁰¹ Detta begrepp är rumsrelaterat och har en snävare innebörd än färsk gärning. Bar gärning avser ett närmare samband med den brottsliga gärningen.²⁰² Nödvärnsrätt föreligger således inte i alla situationer då ett rubbat besittningsförhållande skall återställas.²⁰³

I NJA 1994 s. 48 klargjorde HD vad ”bar gärning” innebär. Det som utspelade sig var att H vaknade av att någon krossade en ruta på hans bil utanför bostaden. Han beväpnade sig och letade en stund innan han hittade inbrottstjuven J, som han då attackerade. J hade på sig egendom han tillgripit i H:s bil, vilken H tog tillbaka. Av rättsfallet framgår att ”bar gärning” inte bara avser situationer då gärningsmannen anträffas på brottsplatsen eller förföljs utan avbrott därifrån, utan även då gärningsmannen inte ens observerats på brottsplatsen utan påträffas efter visst letande. Det får dock inte förflyta särskilt lång tid mellan brottet och då gärningsmannen anträffas. I det aktuella rättsfallet var den, enligt HD, endast någon minut. Det befanns vidare ha varit uppenbart oförsvarligt av H att med dragen kniv utsätta J för risken att tillfogas allvarliga skador. Bestämmelsen om nödvärnsexcess ansågs dock tillämplig eftersom J svårligen kunnat besinna sig (se vidare i avsnitt 4.7.2.4), och åtalet för vållande av kroppsskada ogillades.²⁰⁴

4.4.4 Nödvärnssituation 3: Inträngande i rum, hus, gård eller fartyg

*Rätt till nödvärn föreligger mot den som olovligen trängt in i eller försöker tränga in i rum, hus, gård eller fartyg.*²⁰⁵

I en situation då någon olovligen trängt in i rum, hus, gård eller fartyg är det inte fråga om ett brottsligt angrepp på person eller egendom, vilket gör att punkten 1 ovan inte kan tillämpas. Den tredje nödvärnssituationen motsvarar bestämmelsen om hemfridsbrott i 4 kap 6 § 1 st BrB.²⁰⁶ Skyldig till hemfridsbrott gör sig den som olovligen

²⁰¹ Dahlström m.fl., s. 59-60

²⁰² Prop. 1993/94:130, s. 29

²⁰³ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:10

²⁰⁴ A.a., s. 24:11

²⁰⁵ 24 kap 1 § 2 st 3 p BrB

²⁰⁶ Prop. 1993/94:130, s. 29

intränger eller kvarstannar där annan har sin bostad. Det har ingen betydelse om bostaden utgörs av ett rum, ett hus, en gård eller ett fartyg.²⁰⁷ Vid hemfridsbrott föreligger i princip alltid rätt till nödvärn, antingen genom den tredje eller fjärde punkten (se nedan) i nödvärnsparagrafen.²⁰⁸

Enligt 4 kap 6 § 2 st BrB föreligger *olaga intrång* om någon obehörigen intränger eller kvarstannar i kontor, fabrik eller annan byggnad, eller fartyg, på upplagsplats eller på annat dylikt ställe. Bestämmelsen om olaga intrång har en något bredare räckvidd än nödvärnsbestämmelsen eftersom den förstnämnda även innefattar upplagsplats eller annat dylikt ställe. Om nödvärnsrätt skall föreligga vid olaga intrång krävs således att inträngandet avser rum, hus, gård eller fartyg. En analogisk tillämpning hindras emellertid inte av legalitetsprincipen, då det är fråga om en ansvarsfrihetsregel som gäller till den tilltalades fördel.²⁰⁹ Med en extensiv tolkning skulle vissa lokaliteter eller fortskaffningsmedel kunna hänföras till ”rum”, t.ex. vid övernattnings i husvagn, tält eller bil.²¹⁰

4.4.5 Nödvärnssituation 4: Vägran att lämna en bostad

*Rätt till nödvärn föreligger mot den som vägrar att lämna en bostad efter tillsägelse.*²¹¹

Om en person redan gjort sig skyldig till hemfridsbrott eller olaga intrång kan inte den första punkten i nödvärnsregeln tillämpas. Brottet, som inte utgör ett brottsligt angrepp på person eller egendom, är inte påbörjat eller överhängande. Regleringen i 4 kap 6 § BrB omfattar, förutom den som olovligen intränger, även den som kvarstannar. Nödvärnsfallet enligt punkt 4 har därför också en motsvarighet i 4 kap 6 § BrB.²¹²

För nödvärnsrätt krävs inte att den som skall avlägsnas från bostaden har tagit sig in olovligen. Det är tillräckligt att en person, som kanske blivit inbjuden till bostaden, vägrar att lämna bostaden efter uppmaning.²¹³ Det saknar betydelse om den som ber besökaren att gå är den juridiske lägenhetsinnehavaren eller någon annan som bor permanent i lägenheten. Innebörden i lydelsen ”vägrar lämna” är att gästen måste

²⁰⁷ Leijonhufvud & Wennberg, s. 84

²⁰⁸ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, s. 141

²⁰⁹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 84

²¹⁰ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:12

²¹¹ 24 kap 1 § 2 st 4 p BrB

²¹² Leijonhufvud & Wennberg, s. 84

²¹³ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:12

ha förstått att han skall avlägsna sig, och därtill att han varit i stånd att ta sig därifrån. En situation där gästen exempelvis är så berusad att han inte kan stå på fötterna omfattas således inte av bestämmelsen.²¹⁴

I NJA 1978 s. 356 blev en granne avvisad från en midsommarfest på grannfastigheten. Han återkom senare under kvällen och bad då villaägaren att sänka musiken. Villaägaren ville inte gå med på detta utan bad grannen upprepade gånger att gå därifrån. Eftersom grannen vägrade att gå försökte villaägaren att knuffa bort honom, vilket gjorde att grannen ramlade och ådrog sig en bäckenfraktur. Både tingsrätten och hovrätten ansåg att våldet varit uppenbart oförsvarligt med hänsyn till angreppets art och det ringa intrång som grannen gjort sig skyldig till. Situationen var inte heller sådan att villaägaren svårligen kunnat besinna sig. HD var dock av annan åsikt och bedömde att villaägaren handlat i nödvärn och han gick därmed fri från ansvar. HD resonerade som så att grannen fick framföra sina klagomål om ljudvolymen men att han vägrat avlägsna sig trots upprepade uppmaningar. Detta skall ses i samband med att han avvisats från festen redan tidigare under kvällen. Trots att grannens uppträdande inte inneburit någon allvarigare kränkning ansågs inte villaägarens agerande uppenbart oförsvarligt, med hänsyn till använt våld och förutsebara skaderisker.

4.5 Försvarlighetsbedömning vid nödvärn

Nödvärnsbestämmelsen anger att en nödvärnshandling endast är fri från ansvar om den, med hänsyn till angreppets beskaffenhet, det angripnas betydelse och omständigheterna i övrigt, inte är uppenbart oförsvarlig. När en nödvärnssituation väl har konstaterats måste således en avvägning göras för att avgöra om den företagna handlingen också medför straffrihet. En viss vägledning ges av grundregeln att försvarshandlingen inte klart får avvika från vad som har varit behövligt, och att det inte får föreligga ett uppenbart missförhållande mellan nödvärnshandlingen och den skada som hotar genom angreppet.²¹⁵

Nödvärnsbestämmelsens formulering ger för handen att domstolen är fri att beakta alla faktorer som befins vara väsentliga i den enskilda situationen. Lagtexten kompletterades med lydelsen ”omständigheterna i övrigt” efter att det ifrågasattes om alla

²¹⁴ Dahlström m.fl., s. 61

²¹⁵ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, s. 142

de faktorer som skall innefattas i bedömningen verkligen kan inordnas under uttrycket ”angreppets beskaffenhet” och ”det angripnas betydelse”.²¹⁶

4.5.1 Angreppets beskaffenhet

Vid bedömningen av *angreppets beskaffenhet* beaktar domstolarna främst angriparens och den angripnes egenskaper, om angreppet var oväntat samt de omständigheter i övrigt som rådde vid tiden för angreppet.²¹⁷

Vad gäller den angripnes egenskaper skall hänsyn främst tas till dennes kroppskrafter. Det kan vara ”icke uppenbart oförsvarligt” då en svag person försvarar sig med ett tillhygge som en stark person inte skulle kunna använda sig av utan att det skulle vara en uppenbart oförsvarlig handling.²¹⁸ Vidare skall beaktas t.ex. angriparens psykiska tillstånd, ålder, berusning, beväpning, kampsportkunskaper och allt sådant som kan ha betydelse för dennes farlighet. Om angriparen använder sig av ett livsfarligt vapen får den angripne av naturliga skäl använda mer våld för att försvara sig, än om han hotas med t.ex. knytnävsslag.²¹⁹

Det skall även läggas vikt vid den angripnes egenskaper och utsikter att kunna skydda sig vid ett angrepp. En liten och fysiskt svag person har i allmänhet rätt att använda grövre våld för att freda sig än en person med större kroppskrafter.²²⁰

I regel har en angripen person rätt att stanna kvar och försvara sig vid ett angrepp (se vidare i avsnitt 4.5.4.2), men det kan dock bedömas vara ett uppenbart oförsvarligt handlande att inte ge vika vid ett angrepp. Exempel på detta kan vara vid angrepp av minderåriga och av psykiskt störda personer, mot vilka nödvärnsrätt också kan förekomma. Som ovan nämnts kan också det motsatta fallet vara för handen, dvs. att grövre våld kan vara befogat, om angriparen är stark eller upphetsad.²²¹ Det ska även uppmärksammas att det subjektiva rekvisitet kan brista mot bakgrund av angriparens psykiska beskaffenhet och att ett brottsligt angrepp därmed är uteslutet. Den angripna personen har således inte nödvärnsrätt i en sådan situation. Bestämelsen om nöd i 24 kap 4 § BrB kan dock aktualiseras istället och straffrihet erhållas därigenom.²²²

²¹⁶ Prop. 1993/94:130, s. 32

²¹⁷ Kommentar till Brottsbalken 24:1, Karnov Lagkommentar på nätet, författare Josef Zila

²¹⁸ Prop. 1993/94:130, s. 31-32

²¹⁹ Dahlström m.fl., s. 62

²²⁰ A.a., s. 62

²²¹ Prop. 1993/94:130, s. 32

²²² Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:8

4.5.2 Det angripnas betydelse

Som utgångspunkt för bedömningen av olika grader av tillåtet våld i nödvärns-situationer anses "det angripnas betydelse" vara väsentligt. Av naturliga skäl bör kraftigare våld tillåtas för att skydda en person än egendom eller lokal. I enskilda fall kan det dock vara motiverat med ett kraftfullare försvar för värdefull egendom eller hem än försvar mot ett mindre allvarligt ofredande av en person.²²³ Egendomens värde är avgörande för graden av våld som får användas vid försvar av densamma. Det anses dock uppenbart oförsvarligt att använda livsfarligt våld för att skydda egendom, oavsett hur mycket den är värd.²²⁴

4.5.3 Omständigheterna i övrigt

Under denna lydelse inordnas alla övriga omständigheter som kan ha betydelse för bedömningen av om en nödvärnshandling är uppenbart oförsvarlig. Sådana faktorer kan t.ex. vara tid och plats för angreppet och om angreppet kom överraskande.²²⁵

Förhållandena kan vidare vara sådana att den angripne istället för att själv gå till angrepp mot angriparen bör göra något annat, t.ex. tillkalla hjälp av någon i närheten eller larma polis. Att ropa på hjälp kan också vara tillräckligt för att stoppa ett angrepp. Det kan också vara fråga om en situation där det är uppenbart att angriparen handlar i villfarelse och t.ex. förväxlar den angripne med någon annan. Att då upplysa personen om misstaget kan förhindra att denne begår ett brottsligt angrepp.²²⁶

4.5.4 Försvarlighetsbedömning

Nödvärnsrätten är relativ såtillvida att en nödvärnshandling är tillåten om den med hänsyn till angreppets beskaffenhet och det angripnas betydelse inte är uppenbart oförsvarlig.²²⁷ En avvägning måste göras då det inte ansetts möjligt att uppsätta kriterier för vad som är uppenbart oförsvarligt i lagtexten. Det är inte tillåtet att utan vidare göra vad som är nödvändigt för att avvärja ett brottsligt angrepp, men det krävs å andra sidan inte att den angripne begränsar sig till det försvar som är behövligt för att hindra angreppet.²²⁸ Som tidigare nämnts är en vägledande princip att en nödvärnshandling inte klart får avvika från vad som varit nödvändigt för att förhindra angrep-

²²³ Blomkvist, s. 32

²²⁴ Dahlström m.fl., s. 62

²²⁵ A.a., s. 62

²²⁶ Prop. 1993/94:130, s. 31

²²⁷ Jareborg, *Brottsbalken kap 23-24 med mera*, s. 49

²²⁸ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:13

pet och att ett uppenbart missförhållande mellan nödvärnshandlingen och den skada som hotar genom angreppet inte får vara för handen. Det sagda avspeglas genom lagtextens lydelse.²²⁹ Enligt förarbetena kan en försvarsåtgärd vara tillåten även om den inte är nödvändig, om den angripne med skäl ansett den vara nödvändig. Försvarelighetsbedömningen skall således inte göras enbart på objektiva grunder, utan även ta hänsyn till hur situationen sett sig för den angripne.²³⁰ Det är vidare klart att försvarlighetsbedömningen vid putativt nödvärn måste grundas på den angripnes subjektiva uppfattning av situationen. Regeln om straffrihet för uppsåtliga brott vid putativt nödvärn skulle annars förlora sin mening, i och med att det objektivt sett inte funnits något försvarsbehov.²³¹ Vid försvarlighetsbedömningen skall inte bara tas hänsyn till den skada som nödvärnsgärningen orsakar utan även de risker den medför.²³² Att vara beväpnad med kniv i en nödvärnssituation kan exempelvis anses uppenbart oförsvarligt med tanke på den risk för skador som i regel åtföljer vid tumult där en kniv är inblandad.²³³

Det saknar betydelse för nödvärnsrätten om den angripne provocerat angriparen, t.ex. genom förolämpning, eller på annat sätt försatt sig i en farlig situation, såsom att befinna sig i våldsdrabbade kvarter.²³⁴

Som framgår av lagtexten får våldet i en nödvärnssituation till och med vara oförsvarligt, eftersom det är straffbart först då våldet är uppenbart oförsvarligt. I förarbetena uttalas att man bör räkna med en förhållandevis bred marginal till den angripnes favör vid bedömningen av om han hållit sig inom gränserna för nödvärnsrätten.²³⁵ Som huvudregel måste dock anses som uppenbart oförsvarligt att använda sig av livsfarligt vapen.²³⁶ Det är dock inte uteslutet att det kan anses tillåtet att döda en annan människa i en nödvärnssituation.²³⁷

Om flera angripare ger sig på en ensam person är risken för att en allvarlig skada ska inträffa naturligtvis större, vilket kan berättiga användande av kraftigare våld. Det är då troligen inte tillräckligt att den angripne personen lyckas hejda en angri-

²²⁹ Jareborg, *Brottsbalken kap 23-24 med mera*, s. 49

²³⁰ SOU 1953:14, s. 397

²³¹ Zila, s. 1142

²³² Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 261

²³³ Se t.ex. NJA 1994 s. 48 och SvJT 1975, rf. s. 67

²³⁴ Jareborg, *Brottsbalken kap 23-34 med mera*, s. 50

²³⁵ SOU 1953:14 s. 397

²³⁶ Dahlström m.fl., s. 62

²³⁷ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 261

parna. Nödvärnshandlingen måste antingen drabba samtliga angripare eller också en av dem så kraftfullt att de övriga hejdar sig.²³⁸

Att en angripare är alkoholpåverkad kan naturligtvis göra att det är lättare att skydda sig mot angrepp, på grund av dennes dåliga balans och nedsatta kontroll. Men det kan även vara det motsatta fallet, där ruset gör angriparen farligare. Denne kan bli mer aggressiv, oberäknelig, svårare att tala tillrätta och mindre känslig för smärta.²³⁹

4.5.4.1 Försvar respektive angrepp med vapen

Om en angripare är obeväpnad och endast avser att använda sig t.ex. av knytnävarna medan den angripne tar till vapen eller annat tillhygge måste stor försiktighet iakttas vid försvaret. Även om en angripne person i regel anses ha rätt att i en nödvärnssituation försöka komma i överläge, eller utnyttja ett eventuellt överläge han tillskansat sig, visar rättspraxis att man i sammanhanget måste hantera vapen mycket försiktigt.²⁴⁰

Ett skjutvapen kan fungera effektivt bara som ett hot mot angripare. Om angriparen är obeväpnad torde det, enligt rättspraxis, emellertid bara anses försvarligt att rikta ett vapen mot denne i exceptionella undantagsfall. Faran för att den hotade personen ska lida allvarlig skada genom angreppet måste vara uppenbar. Faran ökar naturligtvis om angriparen är utrustad med kniv eller annat tillhygge, och angreppet bör då kunna avstyras genom att angriparen skjuts i ett ben eller en arm. I en sådan situation måste dock den angripne vara säker på att träffa rätt och att faran för den egna säkerheten är allvarlig.²⁴¹ Det effektiva skydd som ett skjutvapen innebär medför att mycket höga krav ställs på den angripnes omdömesförmåga. Likväl ökar naturligtvis risken för repressalier från rättsväsendets sida om angriparen skulle dödas eller skadas allvarligt.²⁴²

Det är dock klart att en större grad av våld kan vara befogat vid ett angrepp med livsfarligt vapen. Likaledes motiverar ett livsfarligt angrepp större våldsanvändning än ett angrepp på ersättningsbar egendom.²⁴³

²³⁸ Blomkvist, s. 41

²³⁹ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 261

²⁴⁰ Blomkvist, s. 36

²⁴¹ A.a., s. 114-115

²⁴² A.a., s. 115

²⁴³ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:14

4.5.4.2 Rättspraxis

HD har vid bedömning av försvarlighet i en rad avgöranden fastställt vad som omfattas av begreppet ”uppenbart oförsvarligt”.

I det s.k. Husbyrånet²⁴⁴ konstaterade HD att det endast under speciella omständigheter kan godtas att man försvarar sig genom att skjuta mot en angripare med ett livsfarligt skjutvapen. I målet hade en medhjälpare till en butiksägare skjutit en rånare med pistol och därigenom tillfogat honom kroppsskador som inte ansågs ringa. Rånaren som blev skjuten satt i en flyktbil utanför butiken medan hans kumpan genomförde rånnet. HD ansåg att även om mannen i bilen föreföll vara en farlig brottsling som skulle kunna vara beväpnad, så kunde hotet från denne inte anses ha varit tillräckligt konkret och överhängande för att rättfärdiga en så drastisk åtgärd som att avlossa skott mot bilen. Någon nödvärnsexcess ansågs inte föreligga.²⁴⁵

Även i NJA 1977 s. 655²⁴⁶ användes skjutvapen vid försvaret. L hade uppträtt provocerande mot K, slagit honom på hakan och kommit efter honom tillsammans med flera kamrater samtidigt som han uttalat allvarliga hotelser mot K. I syfte att skrämma L riktade K en laddad pistol mot denne. Ett skott avlossades och träffade L, vilket orsakade hans död. HD ansåg att den livsfarliga åtgärd som K vidtog måste anses uppenbart oförsvarlig. I sitt resonemang tog HD hänsyn till att L varken var beväpnad eller utrustad med något tillhygge och att händelsen inträffade på en upplyst plats med folk i rörelse. Vidare menade HD att K med all sannolikhet skulle ha kunnat avvärja L:s angrepp redan genom att göra klart för denne att han var beväpnad. Omständigheterna ansågs inte heller ha varit sådana att K svårligen kunnat besinna sig med hänsyn till att han i förväg varit inställd på att använda sitt vapen i situationer av den typ som han nu råkat ut för, den vana han hade med vapnet samt att angreppet inte kan ha kommit helt överraskande för honom. Som tidigare nämnts beaktas inte bara den skada som nödvärnshandlingen medfört utan även de risker den medfört. I vissa fall bör den angripne istället för att använda våld varna eller skrämma angriparen.

I NJA 1990 s. 210 använde den angripne en tapetkniv för att försvara sig. I fallet blev en eritreansk man slagen och förföljd av ett gäng svenska ungdomar som skrek glåpord efter honom. Den förföljde mannen tog upp en tapetkniv som han fäktade

²⁴⁴ NJA 1995 s. 661

²⁴⁵ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:15

²⁴⁶ Rättsfallet och kritik riktad mot detta utvecklas i avsnitt 4.7.2.1

med, varvid en av ungdomarna skadades. Enligt HD var det uppenbart oförsvarligt att bruka våld med den skarpa kniven, som kunde ha orsakat offret mycket svåra skador. Hänsyn togs emellertid till mannens trängda läge och rädsla för allvarlig misshandel, varvid situationen bedömdes ha varit sådan att han svårigen kunnat besinna sig enligt nödvärnsexcessbestämmelsen.²⁴⁷

I NJA 1971 s. 442 var det fråga om obehäpnat våld. I fallet trängde sig N in hos W och tilldelade honom ett knytnävsslag över ena ögat. W knuffade ut N, och drogs samtidigt med ut i korridoren. Dörren till lägenheten hade då slagit igen bakom W. N hotade att döda W, skallade honom samt stötte hans huvud i väggen med stor kraft. W uppfattade att han måste kämpa för sitt liv och tilldelade N ett antal knytnävsslag i desperation. N ådrog sig svåra skador medan W:s skador var förhållandevis obetydliga. Både tingsrätten och hovrätten ansåg att det av W utövade våldet varit uppenbart oförsvarligt. Utgången hos HD blev dock en annan. Hänsyn togs till att angreppet skedde nattetid, att W:s hemfrid kränktes, de uttalade hoten samt de motiv som får antas ha föranlett angreppet, vilket sammantaget ansågs ha inneburit en betydande fara för W:s person. Beträffande det omfattande våld som W utövade mot N ansåg HD att även om mindre ingripande våld skulle ha kunnat avvärja angreppet saknades tillräckligt stöd för att kunna hävda att W avsevärt överskridit vad som varit nödvändigt för ett avvärjande. Ett justitieråd var skiljaktigt, och menade att omständigheterna i målet, särskilt vad som framkommit om art och omfattning av N:s skador jämfört med W:s skador, samt vissa uppgifter om W:s uppträdande efter målet gav stöd för att våldet varit av uppenbart oförsvarlig art.

I NJA 1990 s. 370 blev en kvinna utsatt för ett våldtäktsförsök och tog ett strupgrepp på mannen för att stoppa honom. Kvinnan hävdade att hon släppt sitt grepp när hon märkte att mannen slappnade av. HD ansåg att hennes nödvärnsrätt upphörde då mannen förlorade medvetandet, och att det varit uppenbart oförsvarligt att hålla kvar greppet efter det att mannen blev medvetslös.²⁴⁸

En situation som var uppe till bedömning i NJA 1969 s. 425 var om det kan anses uppenbart oförsvarligt att stanna kvar och försvara sig istället för att avvika från platsen. I målet angreps en person vid sin bil och fick motta knytnävsslag. Han stod kvar och slog tillbaka trots att han kunnat dra sig undan och därigenom undvika den fortsatta attacken. HD ansåg att nödvärn förelåg trots att den tilltalade kunnat avlägsna

²⁴⁷ HD:s excessbedömning utvecklas i avsnitt 4.7.2.3

²⁴⁸ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:14-15

sig från platsen för att undkomma vidare angrepp. Samma bedömning gjordes i NJA 1999 s. 460. I målet hade två personer börjat bråka med varandra i en taxikö. Den ena personen stannade kvar och slog tillbaka istället för att gå från platsen. HD ansåg att den angripne handlat i nödvärn och menade att även om han kunnat avlägsna sig från platsen för att undgå fortsatt angrepp kunde det inte bedömas som uppenbart oförsvarligt att istället stanna kvar och försvara sig. Som *huvudregel* kan det i enlighet med HD:s resonemang inte sägas vara uppenbart oförsvarligt att stanna kvar och bemöta ett angrepp. I vissa fall kan det emellertid vara uppenbart oförsvarligt att stå kvar och försvara sig istället för att gå därifrån. Så kan vara fallet om ett barn eller en psykiskt störd person utför det brottsliga angreppet. Som tidigare nämnts måste dock angriparen uppfylla det subjektiva rekvisitet för att det ska vara fråga om ett brottsligt angrepp.²⁴⁹

Beträffande dödligt våld uttalades i NJA 2005 s. 237 att nödvärnsbestämmelsen inte innebär att dödligt våld av det slag det var fråga om i målet aldrig kan vara tillåtet. I målet hade D.D. och M.M.Z. kommit överens om att träffas och reda ut en del meningsskiljaktigheter. Båda hade beväpnat sig med kniv inför mötet, vilket resulterade i att de knivhögg varandra. M.M.Z. avled av sina skador. D.D. åberopade nödvärn. HD uttalade att förutsättningarna för att dödligt våld skall vara tillåtet är att den angripne befinner sig i ett så trängt läge att sådant våld inte klart avviker från vad som behövs för att avvärja angreppet. Det brottsliga angreppet som försvarsåtgärden skall hejda måste vara direkt livshotande eller annars rikta sig mot något synnerligen viktigt intresse.

Ett fall, där länsåklagaren år 1970 underlät att åtala en man som skjutit ihjäl en ung man i nödvärn, är också intressant eftersom handlingen av länsåklagaren inte befanns vara uppenbart oförsvarlig. Mannen, som var i 70-årsåldern, bodde ensam på en enslig gård. Mitt i natten kom ynglingen till gården tillsammans med två medbrottslingar i syfte att råna mannen. Samtliga var berusade. De kastade in tunga vedklampar genom köksfönstren, som skulle ha kunnat döda eller allvarligt skada den gamle om de träffat honom. Mannen i huset laddade sin älgstudsare och försökte se angriparna genom fönstret, men såg ingen. Han sköt då ett skott genom fönstret för att skrämja den eller de som befann sig utanför. Skottet träffade en av rånarna som avled av skadan. Länsåklagaren kom fram till att den äldre mannen inte siktat på rå-

²⁴⁹ Dahlström m.fl., s. 63

naren och följaktligen inte heller haft för avsikt att skada eller döda denne. En nödvärnssituation ansågs ha förelegat av flera skäl; ungdomarna hade i berusat tillstånd olovligen trängt in på den gamles gård nattetid, de hade påbörjat ett olovligt inträngande i huset och även ett brottsligt angrepp mot mannens person då vedklampar slängdes in genom fönstret. Den angripne mannen bedömdes ha haft skäl för sin uppfattning att han svävat i livsfara, och ansågs inte kunnat agera på annat sätt för att avvärja angreppet. Nödvärnshandlingen ansågs därmed inte ha varit uppenbart oförsvarlig.²⁵⁰

4.5.4.3 Kommentar – rättspraxis

Vid försvarlighetsbedömningen förefaller HD i regel inta en mycket restriktiv hållning då vapen har brukats i nödvärnssituationer. Huvudregeln kan med fog sägas vara att det anses uppenbart oförsvarligt att använda ett livsfarligt vapen eller annat tillhygge vid försvar. Detta oavsett om den angripne blivit hotad och fruktat för sitt liv. I de ovan redovisade fall där kniv använts, NJA 1990 s. 210 respektive NJA 1994 s. 48, har HD tagit fasta bl.a. på den risk för allvarliga skador som det innebär då en kniv är inblandad i situationen. Såsom HD uttalat i samband med avgörandet i NJA 1977 s. 655 bör den angripne, om denne är utrustad med vapen, klargöra för angriparen att han eller hon är beväpnad och förhoppningsvis hejda angreppet genom detta. Att detta handlingsalternativ inte i det första dyker upp i tankarna hos en angripen person pga. stress, rädsla, överraskningsmoment etc. torde förstås vara naturligt. Angreppets beskaffenhet och de rådande omständigheterna synes vara avgörande för att det ska anses rimligt att gå tillväga på detta sätt – och agera såsom en ”mönsterperson” skulle ha gjort. Att använda vapen vid ett angrepp förefaller som huvudregel bara vara godtagbart om angriparen använder, eller ämnar använda, ett livsfarligt vapen eller tillhygge. Då måste dock hotet vara konkret och tillräckligt överhängande, vilket tydliggjordes genom HD:s avgörande i NJA 1995 s. 661 (Husbymålet). Även om det enligt gärningsmannens bedömning varit fråga om en farlig brottsling som avsåg att ta fram ett vapen, ansåg inte HD att hotet varit tillräckligt konkret och överhängande. För att användande av vapen skall anses vara icke uppenbart oförsvarligt förefaller det således krävas en mycket klar och konkret hotsituation.

²⁵⁰ Fallet återges i Blomkvist, s. 79-81

Vid försvar utan vapen förefaller HD vara relativt generösa till den angripnes förmån vid försvarlighetsbedömningen. Detta är också i enlighet med uttalandet i förarbetena att domstolen skall bereda den angripne en relativt bred marginal vid bedömningen av dennes försvarsvåld.²⁵¹ Ett talande exempel på detta är NJA 1971 s. 442. Våldet som den angripne utövade var tämligen omfattande och orsakade svåra skador, bl.a. på angriparens ögon, medan den angripne klarade sig undan med obetydliga skador. Betydande våld kan således användas, och därtill mer än vad som krävdes för att avvärja angreppet, utan att det bedöms vara uppenbart oförsvarligt.

4.6 Putativt nödvärn

4.6.1 Allmänt

De allmänna ansvarsfrihetsgrunderna leder, som tidigare nämnts, till frikännande dom fastän gärningsmannen inte varit medveten om att han handlade under sådana förhållanden. Ett exempel är då gärningsmannen inte kände till att brottsoffret faktiskt hade samtyckt till handlingen. Även i den motsatta situationen - att det inte förelåg någon nödvärnssituation men gärningsmannen felaktigt trodde att så var fallet – kan inte gärningsmannen dömas för ett uppsåtligt brott, om försvarshandlingen inte är uppenbart oförsvarlig. Detta följer av den subjektiva sidan av ansvarsfrihetsgrunden nödvärn. I sådana situationer föreligger *putativt* nödvärn, dvs. inbillat nödvärn.²⁵² Alla de objektiva ansvarsfrihetsgrunderna anses ha en sådan sida. Om gärningsmannen felaktigt tror att förhållandena är sådana att en objektiv ansvarsfrihetsgrund är för handen innebär det att uppsåtet brister, och det blir fråga om putativt nödvärn, putativ nöd, putativt samtycke etc.

Uppsåtet påverkas dock inte om misstaget inte gäller någon faktisk omständighet, utan den rättsliga regleringen. Att en person t.ex. har föreställningen att nödvärnsrätt föreligger även efter det att angreppet avslutats innebär således inte att det är fråga om putativt nödvärn.²⁵³ På samma sätt går inte den person fri från ansvar som tror att svensk rätt ger nödvärnsrätt mot ärekränkning, vilket inte är fallet.²⁵⁴ Om en person däremot tror att en man, som kommer fram för att fråga vad klockan är, är en rånare som tänker angripa och råna honom och därför slår ner ”rånaren”, skall inte dömas för misshandel. Om det rör sig om ett brott som medför ansvar vid oaktsamhet, får

²⁵¹ SOU 1953:14, s. 397

²⁵² Leijonhufvud & Wennberg, s. 81

²⁵³ A.a., s. 87

²⁵⁴ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:4

bedömas om misstaget var oaktsamt eller inte. Om det bedöms vara oaktsamt att slå innan man försäkrat sig om den andre personens avsikter kan man dömas för vållande till kroppsskada. Hur situationen var och vilka individuella förutsättningar individen har att bedöma den är således väsentligt för domstolens bedömning.²⁵⁵

Även om en gärningsman frikänns på grund av putativt nödvärn kan andra personer dömas för medverkan till den brottsliga gärningen som objektivt sett begåtts.²⁵⁶

I en situation där en person på grund av självförvållad berusning trott sig vara föremål för ett brottsligt angrepp och därför gått till attack mot den förmodade angriparen, kan inte putativt nödvärn åberopas. Villfarelsen kan inte ursäktas om den orsakats av självförvållad berusning, utan istället skall utdömas ansvar för ett uppsåtligt brott.²⁵⁷

I NJA 1995 s. 661, dvs. fallet med rånförsöket mot guldsmedsbutiken i Husby, ansågs en putativ nödvärnssituation ha förelegat. Rånarens kompanjon, som väntade i en flyktbil utanför butiken, sköts och skadades av butiksägarens assistent. Enligt HD förelåg det objektivt sett inte någon nödvärnssituation, dvs. något överhängande brottsligt angrepp på person eller egendom. Rånförsöket var avslutat och rånarens kompanjon medverkade endast till rånet genom att köra bilen till och från guldsmedsbutiken. Däremot förelåg en putativ nödvärnssituation eftersom det enligt butiksägarens assistent förelåg risk för ett överhängande brottsligt angrepp mot honom. En handrörelse från rånarens kompanjon tolkades av mannen såsom en avsikt att ta fram ett vapen. Att beskjuta personen med ett livsfarligt skjutvapen ansågs dock av HD vara uppenbart oförsvarligt.²⁵⁸ Excessbedömningen i målet behandlas i avsnitt 4.7.2.2.

4.7 Nödvärnsexcess och putativ nödvärnsexcess

4.7.1 Allmänt

Som nämnts ovan utgör en nödvärnshandling brott om den är uppenbart oförsvarlig. En förutsättning är givetvis att brottsrekvisiten är uppfyllda. Men även om man vid en nödvärnshandling använt sig av mer våld eller orsakat svårare skada än vad det nyss nämnda kravet medger, kan ändå straffrihet medges om omständigheterna var

²⁵⁵ Leijonhufvud & Wennberg, s. 87

²⁵⁶ A.a., s. 81

²⁵⁷ Dahlström m.fl., s. 63-64

²⁵⁸ Fallet behandlas i Leijonhufvud & Wennberg, s. 87

sådana att man ”svårligen kunde besinna sig”. Detta följer av regeln om *excess* i 24 kap 6 § BrB;

”Om någon i fall där 1-5 §§ detta kapitel eller 10 § polislagen (1984:387) är tillämplig har gjort mer än vad som är medgivet, skall han ändå vara fri från ansvar, om omständigheterna var sådana att han svårligen kunde besinna sig.”

Även om gärningsmannen inte går fri från ansvar enligt nödvärnsexcess, finns möjligheter att få ett lindrigare straff enligt 29 kap 3 § p 5 BrB. Bestämmelsen åsyftar sådana gärningar som 24 kap BrB avser, men då gärningsmannen inte uppfyllt kraven för att kunna gå fri från ansvar enligt 24 kap 1-5 §§ respektive 24 kap 6 § BrB.²⁵⁹

Att nödvärnsexcessen sedan gammalt medför en mildare bedömning beror förmodligen på flera faktorer. Ett skäl är att den angripne faktiskt varit berättigad att använda visst våld, varför nödvärnshandlingen endast delvis varit obefogad. Ett annat skäl är att den angripne känt en stark impuls att företa en nödvärnshandling i en situation, som angriparen själv frammanat. Vidare har det onekligen uppkommit behov av särskilda regler om straffrihet och straffnedsättning eftersom nödvärnsrättens otydliga gränser lätt överskrids.²⁶⁰

Under 1930-talet ifrågasattes nödvärnsexcessbestämmelsens snäva utformning. Vid en reformering av nödvärnsbestämmelsen år 1937 anförde lagrådet att det ingår i domarens uppgift att undersöka hur situationen har tett sig för den angripne, med hänsyn till dennes personliga förutsättningar. Därefter skall bedömas huruvida denne bör gå straffri eller inte.²⁶¹ Bedömningen huruvida det är fråga om nödvärnsexcess skall således göras med utgångspunkt i hur gärningsmannen uppfattat situationen. Hänsyn skall då tas till gärningsmannens personliga förutsättningar. Även om personen överskridit nödvärnsrätten genom ett uppenbart oförsvarligt handlande, kan situationen ur dennes perspektiv ha varit sådan att han eller hon svårligen kunnat besinna sig.²⁶²

Excessbestämmelsen kan även vara tillämplig för den som befunnit sig i putativt nödvärn och använt sig av en uppenbart oförsvarlig försvarsåtgärd. Om en person varit i en putativ nödvärnssituation, och utför en handling som skulle varit tillåten om den inbillade nödvärnssituationen varit verklig, går personen fri från ansvar för upp-

²⁵⁹ Leijonhufvud & Wennberg, s. 93

²⁶⁰ Brinck m.fl., s. 80

²⁶¹ SOU 1953:14 s. 417

²⁶² Leijonhufvud & Wennberg, s. 93

såligt brott på grund av bristande uppsåt. Om gränserna överskridits för vad som är tillåtet vad gäller våldsanvändning, om situationen varit verklig, föreligger putativ nödvärnsexcess. Tanken bakom regeln om ansvarsfrihet i vissa fall av excess, dvs. att det vore orimligt att kräva av den berörda personen att hejda sig från att företa en otillåten handling i föreliggande situation, har samma räckvidd vid putativ excess. Enligt detta förhållningssätt gör det inte någon skillnad att en nödvärnssituation är inbillad om man sätter sig in i hur den angripna personen har upplevt situationen. Vid bedömningen av eventuell ansvarsfrihet skall dessutom alltid beaktas personens upplevelser, egenskaper och personliga förutsättningar. Det har därför ansetts att excess-regeln bör tillämpas analogiskt vid putativ excess.²⁶³

Att en angripen person kan åberopa excess hindrar inte att andra personer som varit delaktiga, och som kunnat besinna sig men använt för kraftigt våld, kan bli straffskyldiga.²⁶⁴

4.7.2 Ansvarsfrihet vid nödvärnsexcess och putativ nödvärnsexcess

Vid bedömningen av om en gärningsman svårligen kunnat besinna sig skall beaktas farans art och den tid som stått till förfogande för en lämplig reaktion, samt gärningsmannens individuella egenskaper. Huruvida faran var stor eller överhängande eller om angreppet kom plötsligt eller oväntat bör åläggas särskild betydelse. Detta gäller främst vid nödvärnssituationer. Om gärningsmannen inte har någon tid att avgöra hur han skall agera kan inte begäras lika mycket av honom, än om han hade tid att överväga situationen. Vidare bör hänsyn tas till att typiska omständigheter vid nödvärnssituationer ofta ställer höga krav på sinnesnärvaro och behärskning.²⁶⁵ Det kan inte tas för säkert att extra betänketid i en nöd- eller nödvärnssituation gör att den angripna personen besinnar sig. I NJA 1988 s. 495 uttalar HD att den stund då den tilltalade i målet hämtade ett gevär lika gärna kunde antas ha hetsat upp honom ytterligare. Då mannen inte såg någon annan utväg än att hämta ett gevär för att skjuta den jakthund som jagade hans dvärggetter, menade HD att med hänsyn till det för honom brådskande läget inte kunde begäras att han skulle hinna besinna sig därför att själva åtgärden att hämta geväret tog en stund i anspråk.

²⁶³ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, s. 262

²⁶⁴ Westerlund, s. 51

²⁶⁵ Prop. 1993/94:130, s. 45

Vad gäller gärningsmannens individuella egenskaper bör domstolen beakta om denne är lättskrämd, nervöst lagd eller har ett häftigt temperament. Men inte bara personliga egenskaper tas i beaktande vid bedömningen, utan även mer temporära subjektiva sinnestillstånd, såsom stark rädsla eller panikkänslor.²⁶⁶ Vidare skall hänsyn tas till att andra faktorer kan påverka uppfattnings- och omdömesförmågan, såsom trötthet, sjukdom, tidsnöd eller yrvakenhet. Den angripne kan även ha blivit uppretad, förolämpad eller upprörd över att själva angreppet var obefogat.²⁶⁷ I rättsfallet RH 1984:129 bedömde tingsrätten att E, som angripits av P, hade överskridit sin nödvärnsrätt. E ansågs dock svårligen ha kunnat besinna sig eftersom han blivit kraftigt provocerad. P hade trakasserat E under längre tid och upprinnelsen till nödvärnssituationen var att P betett sig störande utanför E:s hus nattetid. E ansågs ha blivit mycket provocerad då P uttalat grova förolämpningar mot E:s sambo. Dessa rent subjektiva omständigheter bedömdes vara tillräckliga för att hålla E straffri i enlighet med excessregeln. Hovrätten, som hade att ta ställning till skadestandsfrågan, resonerade dock lite annorlunda än tingsrätten. De provokationer som föregått angreppet framhölls på samma sätt som tingsrätten gjort, men samtidigt anfördes att när P efter en stund angrep E var denne varken i en så trängd situation eller i sådan tidsnöd, att han svårligen kunnat besinna sig. Beroende på omständigheterna kan således trakasserier anses ha provocerat en angripen till den grad att han eller hon anses svårligen kunnat besinna sig.

Försvarsåtgärden kan alltså i det närmaste ha företagits reflexmässigt, eller ha påverkats av olika reaktioner eller tillfälliga sinnestillstånd.²⁶⁸ Domstolen skall således göra sin bedömning av eventuell straffrihet utifrån hur den aktuella situationen har framstått för den angripne, och ta hänsyn till dennes personliga förutsättningar att hantera densamma.²⁶⁹ I lagförarbetena framhålls dock att man inte kan undvika straffansvar genom att exempelvis skylla på att man har kort stubin. Att gärningsmannens personlighet skall beaktas hindrar inte att domstolen bedömer om den angripne har brustit i självbehärskning.²⁷⁰

²⁶⁶ Prop. 1993/94:130, s. 46

²⁶⁷ Blomkvist, s. 57

²⁶⁸ A.a., s. 57

²⁶⁹ Brinck m.fl., s. 80

²⁷⁰ Blomkvist, s. 57

Hänsyn kan troligen tas även till att den angripne haft reducerad sinnesnärvaro och självbehärskning till följd av berusning, även om den varit frivillig.²⁷¹ Den s.k. rusläran får inte användas, enligt vilken den angripnes handlande bedöms utifrån hur han skulle ha bedömt situationen i nyktert tillstånd. Domstolen bör således bedöma om det kunde krävas av den angripne att han besinnade sig, just i det berusade tillstånd han befann sig. I doktrin framförs uppfattningen att undantag möjligen kan göras om den angripne själv provocerat fram angreppet i sitt berusade tillstånd.²⁷²

Liksom vid bedömningen av om ett handlande varit uppenbart oförsvarligt bör domstolen använda sig av en relativt generös bedömning till den angripnes favör vid bedömning av excess.²⁷³ Detta gäller både vid verklig excess och putativ excess.²⁷⁴

4.7.2.1 Rättspraxis: NJA 1977 s. 655 – våld med skjutvapen

I detta rättsfall ansåg HD att den angripne personen vidtagit en livsfarlig försvarsåtgärd som varit uppenbart oförsvarlig, då denne skjutit en man i nödvärn. Jareborg menar att HD gjorde en hård bedömning vad gäller huruvida gärningsmannen svårligen kunnat besinna sig.²⁷⁵ Angriparen L hade uppträtt provocerande och slagit till K en eller ett par gånger på hakan inne på en restaurang och sedan skyndat efter K ut på gatan i sällskap med flera kamrater, medan han verbalt hotade K till livet. I sin bedömning av nödvärnsexcess tog HD hänsyn till att K införskaffat sitt vapen för att kunna skydda sig om han blev angripen. Han kunde således sägas vara förberedd på att använda vapnet i en sådan situation som nu uppstod, och var därtill väl förtrogen med vapnet. Vidare ansågs inte att angreppet kunde ha varit särskilt överraskande mot bakgrund av vad som hände inne på restaurangen strax innan. Mot bakgrund av dessa omständigheter ansåg HD att situationen inte varit sådan att K svårligen kunnat besinna sig. Intressant är dock att hovrätten ansåg, i motsats till HD, att excessbestämmelsen var tillämplig i målet. De omständigheter som hovrätten tog fasta på var L:s beteende mot K (och även dennes mor), hotet mot K samt det snabba händelseförloppet innan skottet avlossades.²⁷⁶

²⁷¹ Holmqvist m.fl., *Brottsbalken En kommentar Del II*, s. 24:19

²⁷² Dahlström m.fl., s. 74

²⁷³ Blomkvist, s. 56

²⁷⁴ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 362

²⁷⁵ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, s. 261

²⁷⁶ Wallén, s. 255

I likhet med Jareborg har Wallén uttalat sig kritiskt till HD:s motivering i målet. Han menar att det är en sak att K hade införskaffat vapnet för att kunna hota eventuella angripare, men att detta skulle betyda att K i den konkreta situationen inte kunde ha haft svårt att besinna sig är föga övertygande. Vidare anser Wallén att det är ett haltande argument att K inte borde ha blivit överraskad då L med kumpaner förföljde honom ut på gatan. Att HD inte nämner den snabbhet, med vilken händelseförloppet utspelade sig, är också förvånande menar Wallén, som anser att detta är den viktigaste objektiva faktorn att beakta. Det mest anmärkningsvärda i HD:s resonemang anser Wallén dock vara bedömningen hur en lugn och kallblodig person kunde tänkas ha agerat och insett i K:s situation. Att han borde ha förstått att han kunde ha hejdat L:s angrepp genom att upplysa denne om att han var beväpnad. Att han borde ha insett att L och hans gäng skulle förfölja honom ut på gatan, och kanske t.o.m. att L skulle hota att döda honom. Uttalandena handlar emellertid om vad en lugn, snabbtänkt och kallblodig person i bästa fall skulle ha insett i K:s situation. Med andra ord en nödvärnsrättens *pater familias*. Wallén menar att detta inte är en bedömning av vad K faktiskt insåg och kände i den aktuella situationen. Som nämnts är det just den angripnes individuella förutsättningar och psyke som skall beaktas vid bedömningen av om han svårligen kunnat besinna sig. Wallén påpekar att det inte kan råda något som helst tvivel om att K, vilket han uppgivit redan i tingsrätten, var "väldigt rädd" i den aktuella situationen. Att denna omständighet inte nämns i HD:s resonemang anser han vara anmärkningsvärt. HD:s synpunkt, att händelsen utspelade sig på en upplyst gata med folk i rörelse, kan kanske framstå som lugnande för en person som bedömer situationen i efterhand, men torde knappast ha lugnat K. Det är vidare omöjligt att avgöra hur allvarligt menad L:s hotelse om att döda K varit, men det kan nog hållas för säkert att det inte ökat K:s förmåga att hålla sig lugn och begrunda situationen. Walléns slutsats är att alla omständigheter talar för att K handlat i panik då han drog fram pistolen, vilket är fullt förståeligt, och att han svårligen kunnat och hunnit besinna sig innan han gjorde detta.²⁷⁷

4.7.2.2 Rättspraxis: NJA 1995 s. 661 - våld med skjutvapen

Som redogjorts för ovan var det i detta rättsfall fråga om ett rånförsök mot en guldsmedsbutik i Husby. Butiksägarens assistent, B.M., som skottskadade en man, T.K.,

²⁷⁷ Wallén, s. 255-256

som väntade i en flyktbil utanför butiken, ansågs ha befunnit sig i en putativ nödvärnssituation. B.M. uppfattade T.K. som en farlig brottsling och tolkade en handrörelse från denne såsom en avsikt att ta fram ett vapen. Tre skott avlossades, varav två mot bilen. Det första skottet avlossades inifrån affären och det andra ute på gatan, i närheten av bilen. En sådan drastisk åtgärd som att skjuta mot bilen och därigenom utsätta personen som befann sig i denna för allvarliga risker för skada till liv och lem ansågs uppenbart oförsvarligt.

Vid bedömningen av om nödvärnsexcess förelåg beaktade hovrätten att B.M. utsatts för ett mycket allvarligt hot mot sin person genom rånarens agerande att med pistol hota honom inne i guldsmedsbutiken. B.M. hade även uppfattat att hans vän, affärsinnehavaren, utsatts för ett sådant hot. Rånaren, M.M., fortsatte även att göra motstånd efter det att han avväpnats av B.M. och affärsinnehavaren. Hovrätten framhöll, vad gäller B.M:s gärning genom det första skottet, att bestämmelsen om excess i 24 kap 6 § BrB är tillämplig även vid inbillad (putativ) excess.²⁷⁸ Vid prövningen var utgångspunkten således hur situationen tedde sig för B.M. Hovrätten menade att B.M:s uppfattning, att T.K. var i färd med att ta fram ett vapen för att undsätta sin kumpan, onekligen måste ha inneburit att B.M. vid det första skottet var uppjagad – även om hans ingripande mot rånaren i affären talade i en annan riktning. Hovrätten ansåg därför att omständigheterna varit sådana att B.M:s möjligheter att överväga och kontrollera sitt handlande vid det första skottet varit reducerade. Hovrätten menade dock vidare att B.M. varit medveten om det livsfarliga vapen han hade i handen, och att T.K. trots allt befunnit sig utanför butiken i en bil. B.M. bedömdes därför inte ha haft sådana svårigheter att besinna sig att han, beträffande det första skottet, skulle kunna gå fri från ansvar på grund av nödvärnsexcess. Vad gäller det andra skottet som avlossades fann hovrätten det vara utrett att B.M. uppsåtligt tillfogat T.K. kroppsskador genom att bredbent ställa sig nära bilen och därefter avlossa skotten med pistolen hållen i dubbelhandsfattning. Hovrätten ansåg inte att det på grund av själva händelseförloppet saknats möjlighet för självbehärskning och besinning från B.M:s sida, trots att det endast förflöt en mycket kort tid mellan det första och det andra skottet. Hovrätten beaktade också att B.M., då han avlossade det andra skottet, varit medveten om att han nyss hade använt det livsfarliga vapnet mot T.K. Inte heller vid det andra skottet ansåg hovrätten att B.M:s svårigheter att besinna sig

²⁷⁸ Prop. 1993/94:130, s. 46 f

hade varit så betydande att han kunde gå fri från ansvar med stöd av nödvärnsexcessbestämmelsen. HD ansåg, i likhet med hovrätten, att omständigheterna inte kan ha varit sådana att B.M. till följd av nödvärnsexcess kunde gå fri från ansvar. HD har dock inte motiverat sin konklusion, vilket är beklagligt.

4.7.2.3 Rättspraxis: NJA 1990 s. 210 – våld med kniv

I NJA 1990 s. 210 ansåg HD att Fasil H svårligen kunnat besinna sig och tog, i motsats till exempelvis det ovan refererade NJA 1977 s. 655, hänsyn till bl.a. den starka rädsla Fasil H måste ha känt då han angreps. I fallet förföljdes eritreanen Fasil H av ett gäng svenska ungdomar, efter att denne krossat en flaska mot gatan. Någon skrek ”niggerdjävel” efter honom under förföljandet. Ett par av förföljarna hann upp Fasil H och gav honom flera slag. Fasil H lyckades slita sig loss, men blev snart upphunnen igen av Magnus N, som riktade ytterligare slag mot honom. Fasil H hade då tagit fram en tapetkniv, som han viftade med mot Magnus N. Denne fick skärskador i ansiktet, på halsen och på sin jacka. Våldet som Fasil H utövade ansågs vara uppenbart oförsvarligt, med tanke på den skarpa kniven och att Magnus N kunde ha tillfogats mycket svåra skador. Vad gäller nödvärnsexcessen lade HD vikt vid att Fasil H befunnit sig i ett mycket trängt läge och att han förföljts av en hel grupp svenska ungdomar som han med fog kunde anta var fientligt inställda mot de eritreanska flyktingar som fanns på orten. Vidare skreks hotelser mot Fasil H, och det antogs vara klart att han fruktade att bli utsatt för allvarlig misshandel av ett flertal ungdomar. Särskild vikt lade HD vid Fasil H:s förmåga att kunna bedöma vilka olika handlingsmöjligheter han hade vid det aktuella tillfället. Han hade hamnat i en situation där han var tvungen att snabbt fatta beslut, och han blev misshandlad redan i början av händelseförloppet. HD menade att försöket att avskräcka angriparna från vidare angrepp genom att göra klart för dem att han var beväpnad med kniv inte hade någon effekt överhuvudtaget, såsom Fasil H måste ha uppfattat det. Av stor vikt vid excessbedömningen var också att det inte ansågs finnas någon anledning att hysa tvivel om att Fasil H varit mycket rädd och fruktade att bli allvarligt misshandlad, vilket HD menade vara en reaktion som var befogad med hänsyn till omständigheterna. Fasil H bedömdes på dessa grunder ha befunnit sig i en sådan situation att han svårligen kunnat besinna sig. I detta rättsfall har HD således resonerat annorlunda än i NJA 1977 s. 655, där omständigheterna till viss del var likartade, och bedömt situationen

generöst till den angripnes fördel. I NJA 1977 s. 655 var det dock fråga om skjutvapen, vilket sannolikt kan ha påverkat HD:s inställning.

4.7.2.4 Rättspraxis: NJA 1994 s. 48 – våld med kniv

Även i detta rättsfall ansågs gärningsmannen svårligen ha kunnat besinna sig. I rättsfallet bröt sig personen J, tillsammans med en annan person, in i en bil och stal viss egendom. Bilens ägare H, som vaknade av att en ruta krossades, sprang ut till bilen. Han försedde sig med en dykarkniv som låg i bilen tillsammans med hans dykarutrustning. Strax därefter fick han syn på J. H tacklade omkull J och satte dykarkniven mot dennes hals. J tillfogades skärsår på ena kinden och på ett ytteröra. H ansågs ha haft rätt att gripa H, eftersom H befunnit sig på ”flyende fot” i nära anslutning till brottet. I domskälen hänvisades till NJA 1990 s. 210, som redogjorts för ovan. Avgörandet ansågs av HD vara ett uttryck för att det endast i utpräglade undantagsfall kan anses icke uppenbart oförsvarligt att uppsåtligt använda kniv eller annat livsfarligt vapen för att försvara sig. H befann sig inte i en sådan trängd situation som det var fråga om i det rättsfallet, men HD ansåg det ha varit uppenbart oförsvarligt att utsätta J för den risk som gjorts. Vad gäller excessbedömningen tog HD hänsyn till att H blev mycket upprörd då han upptäckte att någon åsamkat skador på den bil han nyligen köpt för sitt sparkapital på 90 000 kronor. Vidare att han vid det aktuella tillfället bör ha varit yrvaken och haft svårt att närmare tänka över hur han skulle gå tillväga. HD menade också att H hade anledning att räkna med att J kunde vara beväpnad eller ha något annat tillhygge på sig. Utifrån denna situation framstod det enligt HD som naturligt att H inte tänkte på att lägga ifrån sig kniven när han sprungit ikapp J. Förhållandena ansågs därför ha varit sådana att H svårligen kunde besinna sig när han med kniven i handen tacklade omkull J och därmed utsatte denne för risken att skadas.

4.7.2.5 Kommentar – rättspraxis

Efter en granskning av domstolarnas excessbedömning i de ovan redovisade rättsfallen kan noteras att motiveringarna inte är särskilt utbroderade, utan har hållits relativt kortfattade. I Husbymålet²⁷⁹ har HD inte motiverat överhuvudtaget hur de kom fram till slutsatsen att gärningsmannen inte kunde gå fri från ansvar till följd av nöd-

²⁷⁹ NJA 1995 s. 661

värnsexcess. Detta är naturligtvis beklagligt eftersom det är av stor vikt att det resonemang som förs i den högsta instansen klagörs, inte minst för prejudikatbildningens skull, men även för att gemene man skall förstå rättsskipningen. Just excessbedömningen förefaller emellertid vara svår att tillägna några generella riktlinjer eftersom varje situation är unik, och därtill även hur denna tedde sig för den tilltalade. Wallén menar att det inte är möjligt att bilda prejudikat beträffande nödvärnsexcess.²⁸⁰ Det förefaller dock just därför vara än mer önskvärt att HD åtminstone klarlägger sitt resonemang. Även om inget fall är det andra likt torde det ofta finnas likartade faktorer och förutsättningar, vilket gör det väsentligt att HD genom sina motiveringar ger en fingervisning om hur man väger olika omständigheter.

Beträffande Walléns skarpa kritik riktad mot HD:s resonemang i NJA 1977 s. 655 har vi full förståelse för denna. Framförallt vad gäller HD:s uttalanden om vad den angripne borde ha insett, och då i det närmaste dragit paralleller till vad en *pater familias* skulle ha gjort. Redan på 30-talet anförde lagrådet att det är domarnas uppgift att undersöka hur situationen har tett sig för den angripne, med hänsyn till dennes personliga förutsättningar. Förhoppningsvis upprepas inte resonemanget i HD beträffande hur en lugn och kallblodig person skulle tänkas ha agerat i en viss situation. Att utgå från en sådan bedömning får sägas stå helt i strid med lagstiftarens intentioner vad gäller excessbestämmelsen.

I NJA 1990 s. 210 får HD sägas ha gått väsentligt mer efter "regelboken" än i NJA 1977 s. 655. Situationen får sägas ha bedömts generöst till den angripnes fördel. Främst har beaktats det mycket trängda läget den angripne befann sig i samt dennes starka rädsla. Stor vikt har således lagts på de subjektiva omständigheterna, vilket är i linje med uttalanden i förarbetena. Även objektiva omständigheter beaktades, såsom att den angripne tidigare blivit misshandlad och att han var tvungen att fatta ett hastigt beslut till följd av det snabba händelseförloppet då han jagades. HD:s resonemang skiljer sig i betydligt avseende i detta rättsfall jämfört med hur man resonerade i NJA 1977 s. 655, trots att det finns en del gemensamma beröringspunkter. I båda fallen förföljdes de tilltalade av flera personer efter visst meningsutbyte, förföljarna uppvisade ett mycket aggressivt beteende och hotade de tilltalade och det var fråga om snabba händelseförlopp. Ett par faktorer som skiljer sig åt, och som eventuellt kan ha varit avgörande för utgången, är de tilltalades personer och de vapen som an-

²⁸⁰ Wallén, s. 257

vändes. I ena fallet var det fråga om en eritrean som jagades av svenska ungdomar, och där det på orten var motsättningar mellan just flyktingar från Eritrea och svenska ungdomsgång. I det andra fallet hade personen införskaffat sitt vapen eftersom han var förberedd på att hamna i hotfulla situationer där han kunde bli tvungen att skydda sig mot, vad man får anta, kriminellt belastade personer och han föreföll ha vissa kontakter med sådana personer. Utifrån detta framstår mannen från Eritrea som ett mer ”oskyldigt” offer – även om också han hade utrustat sig med vapen i förväg. Det är dock högst troligt att den markanta skiljelinjen är den vapentyp som användes; i det ena fallet en skarpladdad pistol och i det andra en tapetkniv. Domstolarna har en mycket restriktiv inställning då det är fråga om livsfarliga vapen, oavsett typ, men skjutvapen intar av naturliga skäl en särställning i dessa sammanhang.

Beträffande NJA 1994 s. 48, där en dykarkniv användes vid återtagande av stulen egendom på bar gärning, tog HD i sin excessbedömning hänsyn till en rad omständigheter och då främst de subjektiva. Det beaktades exempelvis att H vid tillfället borde ha varit yrvaken och haft svårt att tänka efter närmare hur han skulle handla, och att han var upprörd över att bilen han köpt för sitt sparkapital hade tillfogats skador. I detta fall kan HD:s ledamöter sägas ha satt sig in i hur situationen tett sig för den tilltalade på det sätt som avsetts av lagstiftarna, genom att ta hänsyn till faktorer som utifrån H:s synvinkel rimligtvis inverkat på dennes agerande. Hovrätten tog i sin bedömning dock bara upp de objektiva omständigheterna och fann att H borde ha kunnat besinna sig. Vi ställer oss därför frågan i vilken utsträckning utgången i excessbedömningar kan var avhängig av vilken domstol som gör bedömningen. Att bedöma huruvida någon svårligen kunnat besinna sig med beaktande av hur situationen rent subjektivt tett sig för denne förefaller, åtminstone enligt detta rättsfall, inte vara den rådande normen i alla instanser, såsom sig bör.

5. Rödebymålet

5.1 Bakgrund

I oktober 2007 fick det lilla anonyma samhället Rödeby i Blekinge ofrivilligt en identitet hos många svenskar. En plats som kommit att förknippas med en tragisk händelse. Knutby och Lindome är andra orter som inpräntats i mångas medvetande av samma orsak.

I Rödeby sköt Staffan R på natten mellan den 5 och 6 oktober 2007, den femton-åriga Simon S till döds och skadade allvarligt hans kamrat Christoffer S genom att tillfoga honom skottskador. Upprinnelsen till händelsen var att en bekant till Staffan R slagit till Christoffer S tidigare under dagen. Christoffer S ville veta vem som slagit honom och begav sig tillsammans med fem jämnåriga kamrater till gården Hollstorp, där Staffan R bor med sin familj. En av ungdomarna hade med sig ett basebollträ, de andra plockade med sig reflexpinnar utmed vägen. Christoffer S sparkade ned familjen R:s brevlåda och en soptunna samt slog sönder en gårdslampa vid familjens lada. Stämningen inne i huset var panikartad då ungdomarna närmade sig, och sonen Mattis uttalade att ”gänget kommit för att döda dem”. De sex ungdomarna befann sig strax utanför huset då Staffan R gick ut, beväpnad med ett hagelgevär. Sammanlagt avlossades fem skott. Simon S avled omedelbart och Christoffer S fick livshotande skador.

Staffan R:s familj, som består av fru, två döttrar och en son, har alla psykiska funktionshinder. Familjen, främst sonen Mattis, hade innan den ödesdigra natten trakasserats under en längre tid av killgänget. Trakasserierna utgjordes av nattliga telefonsamtal, skadegörelse, kränkande uttalanden på olika hemsidor, hotbrev via Internet, stöld, prejning av Mattis då han kört moped etc. På dagen innan skottlossningen ägde rum körde några av ungdomarna i gänget upp jämsides med Staffan R:s bil och slet upp bildörren under färd. Staffan R var mycket upprörd och oroad över dessa händelser, och han led av depression till följd av trakasserierna mot familjen. Staffan R lider av ADHD, Tourettes syndrom, återkommande depressioner och ångest. Den aktuella kvällen hade han tagit ångestdämpande medel, sömntabletter och druckit whisky innan han gick och lade sig.

5.2 Målets avgörande

Blekinge tingsrätt kom fram till att det inte är bevisat att Staffan R var så medveten om sitt handlande att han kan anses ha begått gärningarna uppsåtligen. Tingsrätten fastslog även med stöd i de rättspsykiatriskt sakkunnigas utlåtanden att Staffan R vid gärningstillfället lidit av en allvarlig psykisk störning under vilken handlingarna begåtts. I målet hade emellertid inte visats att Staffan R begått gärningarna under självförvållat rus eller att han på annat sätt genom eget vållande var från sina sinnens fulla bruk. Istället gav utredningen ett övertygande stöd för att Staffan R så gott som helt

saknat förmåga att medvetet överväga sitt handlande och inse konsekvenserna av detta. Tingsrätten menade att han inte varit medveten om att det förelåg en risk för att hans handlande skulle döda Simon S och skada Christoffer S. Inte heller ansåg tingsrätten att Staffan R vid normalt sinnestillstånd varit likgiltig för om pojkarna dog med hänsyn till hur han uppträdde efter att han kommit till sans. Åtalet för mord och försök till mord vann således inte bifall och Staffan R friades.

Staffan R åberopade rätten till nödvärn då han avlossade skotten som dödade Simon S och allvarligt skadade Christoffer S. Eftersom Staffan R:s handlande inte ansågs vara uppsåtligt kom tingsrätten inte in på bedömningen huruvida han haft rätt till nödvärn då han avlossade skotten mot pojkarna.

När målet nyligen avgjordes i hovrätten fick det en annan utgång än i underrätten.²⁸¹ Hovrätten gjorde bedömningen att Staffan R visst hade varit i sådan grad medveten om sitt handlande att han skulle kunna ha handlat med uppsåt varför detta kom upp till prövning. Eftersom hovrätten ansåg att Staffan R haft uppsåt till de i målet aktuella handlingarna kom målet därefter att inriktas på frågan om nödvärn. Staffan R hade enligt domstolen befunnit sig i en nödvärnssituation men i denna handlat uppenbart oförsvarligt varför straffansvar på den grunden inte kunde uteslutas. Inte heller menade man att han skulle kunna gå fri från ansvar på den grunden att han svårligen hade kunnat besinna sig. Slutsatsen av domstolens resonemang blev att Staffan R dömdes för dråp och grov misshandel. Efter domen har det diskuterats i media om den så kallade "lucka i lagen" som varit debatterad alltsedan tingsrättens dom då det stod klart att de rättspsykiatriska undersökningarna visat att Staffan R vid domstillfället inte längre led av den allvarliga psykiska störning som utgjort skäl för förbud att döma honom till fängelse. Genom hovrättens dom kan sägas att denna "lucka i lagen" blev synlig eftersom Staffan R inte bedömdes ha behov av rättspsykiatrisk vård vid domens avkunnande. Av denna anledning valde hovrätten mellan de mindre ingripande påföljderna skyddstillsyn och villkorlig dom. Den mediala debatten blev inte mildare när hovrätten yttrade att Staffan R inte skulle komma att åläggas någon påföljd alls.

²⁸¹ Målet avgjordes i Hovrätten över Skåne och Blekinge den 20 november 2008

5.3 Gällande rätt

Den i målet aktuella gärningen begicks före fängelseförbudets avskaffande i juli 2008 vilket innebär att fängelseförbudet alltså är tillämpligt beträffande Staffan R. Enligt tidigare lydelse av 30 kap 6 § BrB gällde att den som begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte kunde dömas till fängelse. Staffan R bedömdes av hovrätten som ansvarig för ett uppsåtligt brott för vilket han således hade kunnat ådömas annan påföljd än fängelse. För det fall den psykiska störningens allvar enligt domstolen påkallat ett vårdbehov hade han kunnat överlämnas till rättspsykiatrisk vård, vilket i Sverige görs med ungefär 375 personer per år. I cirka 70 procent av fallen meddelas beslut om särskild utskrivningsprövning. Besluten fattas på grundval av de drygt 600 rättspsykiatriska undersökningar som genomförs varje år. I några procent av dessa har bedömts att en allvarlig psykisk störning föreligger vid den brottsliga gärningen men inte vid undersökningstillfället. I de fall domstolen funnit att gärningsmannen lidit av en allvarlig psykisk störning vid gärningen men inte vid domstolens prövning är skyddstillsyn den vanligaste påföljden, oftast i förening med en föreskrift om psykiatrisk vård. Omkring 200 personer döms varje år till skyddstillsyn medan endast ett fåtal personer har bedömts fria från påföljd. Staffan R ansågs enligt den rättspsykiatriska undersökningen ha lidit av en allvarlig psykisk störning i gärningsögonblicket men inte vid domstolens prövning. Av de drygt 600 rättspsykiatriska undersökningar som genomförs varje år är det endast i några procent av fallen som en liknande bedömning görs.²⁸²

5.4 Psykologiska aspekter

5.4.1 Stressreaktioner

En slutsats som förefaller rimlig är att Staffan R kom in i ett tillstånd av traumatisk kris då ungdomarna dök upp på gården. Av hans berättelse i tingsrätten framgår att han upplevt ett mycket starkt hot, främst mot ”sina pojkar”, dvs. sin son och dennes kamrat. Han synes ha agerat i det närmaste instinktivt då han tog fram sitt vapen, laddade och sköt. Att det skedde reflexmässigt stöds av att Staffan R uppgett att han inte minns att han laddat vapnet, eller hur många gånger han avlossade det. Det förefaller således inte ha varit fråga om något medvetet beslut att ta till vapen.

²⁸² Prop. 2007/08:97, s. 9-11

Staffan R har även berättat att han tyckte sig se att sonen och kompiserna befann sig ute på gården bland de inkräktande ungdomarna, vilket gjorde att hans panik tilltog ytterligare. Detta visade sig dock vara felaktigt. Pojkarna befann sig inne i huset, i närheten av honom själv. Att Staffan R ”såg” att sonen och kamraten var ute bland ungdomarna får i det närmaste betraktas som en hallucinatorisk bild som frammanats av den höga stress och rädsla han kände. Mot bakgrund av Staffan R:s egen berättelse om hur han upplevde händelserna den ödesdigra natten kan urskiljas tydliga stresssymptom. Kognitiva funktioner minskade, varav främst beslutsförmågan i det närmaste verkade vara helt bortkopplad. Emotionella symptom visade sig tydligt i form av panik och stark oro över att hans närstående skulle skadas eller dödas. Efter skottlossningen drack Staffan R alkohol för att lugna ner sig och dämpa ångesten, vilket kan ses som ett påtagligt destruktivt, beteendemässigt symptom. Av domen framgår vidare att Staffan R led av depression vid tiden för dödsskjutningen. Ett framträdande symptom vid depressioner är en ökad stresskänslighet.²⁸³ Det är således rimligt att anta att Staffan R:s depression hade inverkan på hans stressreaktioner, i kombination med hans övriga diagnosticerade neuropsykiatriska funktionshinder.

Docent J. Richard Tuck²⁸⁴ har bedömt att Staffan R är en konflikträdd person, som med åren blivit alltmer påverkad av sin aggressionshämning. Därtill har han återkommande depressiva besvär och en neuropsykiatrisk problematik. Samtidigt har han känt ett socialt ansvar och ett djupt behov av att ta hand om sina närstående. Ungdomsgängets trakasserier mot familjen har med tiden satt djupa spår i hans fungerande, och han har tagit mycket illa vid sig av de händelserna.²⁸⁵ Staffan R:s häftiga agerande den aktuella natten kan sannolikt ha påverkats av att hotet, såsom han uppfattade det, riktades mot hans närstående, varvid en mer eller mindre omedveten försvarsåtgärd tilltogs.

5.4.2 Allvarlig psykisk störning

5.4.2.1 Tingsrättens bedömning

Vid sin prövning av målet beslutade tingsrätten om en rättspsykiatrisk undersökning av Staffan R varvid Rättsmedicinalverkets rättspsykiatriska avdelning i Göteborg lämnade en bedömning. Enligt denna hade gärningarna begåtts under påverkan av en

²⁸³ <http://www.medicalink.se>

²⁸⁴ J. Richard Tuck är ledamot i Socialstyrelsens vetenskapliga råd

²⁸⁵ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 63

allvarlig psykisk störning vars allvar alltjämt avtagit för att vid undersökningen inte längre vara en allvarlig psykisk störning. Därför menade utredningen att det inte fanns förutsättningar enligt 31 kap 3 § BrB att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård.

Enligt tingsrätten led Staffan R av en allvarlig psykisk störning vid tiden för gärningarna eftersom hans neuropsykiatriska funktionshinder²⁸⁶, depression, maladaptiva stressreaktion²⁸⁷ tillsammans med den svåra panikreaktion han drabbades av vid tillfället bedömdes ha varit av psykotisk grad.²⁸⁸ För ytterligare ledning i bedömningen av det psykiska tillståndet inhämtade domstolen yttrande från Socialstyrelsens rättsliga råd över verkställd rättspsykiatrisk undersökning som i sin tur använde sig av Rättspsykiatriska avdelningen i Stockholm och dess rättspsykiatriska expertis för att utreda det psykiska tillståndet. De båda utredningarna var överens om att Staffan R begått gärningarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Stockholms teamet ansåg dock, i motsats till gruppen i Göteborg, att den allvarliga störningen kvarstod vid undersökningstillfället och att han därför, om han dömdes för brott, borde överlämnas till rättspsykiatrisk vård med föreskrifter om särskild utskrivningsprövning.²⁸⁹ Denna skillnad kom dock inte att få någon praktisk effekt för tingsrättsdomen eftersom tingsrätten ogillade åtalet på grund av bristande uppsåt.²⁹⁰

5.4.2.2 Hovrättens bedömning

Hovrätten var överens med tingsrätten i så måtto att gärningarna begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning men anslöt sig till Göteborgsteamets uppfattning i frågan om störningens svårhet vid domstillfället. Hur hovrätten resonerade i denna del redogör vi för i avsnitt 5.4.4 nedan. Hovrätten berör dock inte på något utförligare sätt frågan om den psykiska störningens svårhet vid brottet utan fokuserar på nästa led i bedömningen, som består i hur den psykiska störningen kan ha inverkat på Staffan R:s medvetandegrad. Med andra ord godtar hovrätten den utredning som blivit behandlad i tingsrätten och väljer att inte undersöka saken närmare. Det var

²⁸⁶ ADHD (en hyperaktivitets- och uppmärksamhetsstörning) och Tourettes syndrom (ett tvångssyndrom med motoriska ryckningar)

²⁸⁷ Med temporär förlust av den verklighetsprövande förmågan. Saknar förmåga att värdera sitt eget handlande och att medvetet bearbeta det som sker omkring honom. Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 61

²⁸⁸ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 57 ff

²⁸⁹ A.a., s. 61 ff

²⁹⁰ A.a., s. 86

följaktligen även i hovrätten klarlagt enligt rättsens ledamöter att Staffan R lidit av en allvarlig psykisk störning då han begått de i målet aktuella handlingarna. Med tanke på den rättspsykiatriska utredningens omfattning och tyngd tillsammans med rättspraxis på området ter sig denna bedömning enligt vår mening högst rimlig.

5.4.3 Uppsåtsbedömning

5.4.3.1 Tingsrättens bedömning

Tingsrätten menade att Staffan R saknade uppsåt till de åtalade gärningarna på grund av att han inte varit tillräckligt medveten om vad han gjorde den aktuella natten. I domen skrivs att: ”--- Staffan R i det närmaste helt saknat förmåga att medvetet överväga sitt handlande och inse konsekvenserna av detta. Han har således vid gärningstillfället inte insett eller, med andra ord, inte varit medveten om att det förelåg en risk för att hans handlande skulle döda Simon S och livshotande skada Christoffer S. Hans uppträdande efter det att han kommit till sans talar vidare för att han under normalt sinnestillstånd inte heller varit likgiltig för om pojkarna dog.”²⁹¹

5.4.3.2 Kommentar kring tingsrättens bedömning

Staffan R led av ett flertal psykiska problem som tillsammans utgjorde en allvarlig psykisk störning enligt domstolen. Hans maladaptiva stressreaktion innebar att han saknade förmåga att värdera sitt eget handlande och bearbeta det som skedde runt omkring honom. Ett sådant resonemang liknar det som fördes i RH 1985:62 där det brottsliga agerandet stått helt utanför gärningsmannens kontroll och där domstolen inte ansett sig kunna göra en rekonstruktion av gärningsmannens psykotiska tankevärld.²⁹² Visserligen kan inte Staffan R:s psykiska störning sägas ha varit av samma slag som den manodepressivitet som var för handen i ovan nämnda rättsfall men vi kan ändå, vid en jämförelse dessa rättsfall emellan, se hur tingsrätten resonerat kring Staffan R:s medvetandegrad. Det är inte helt osannolikt att han i likhet med gärningsmannen i RH 1985:62 inte haft kontroll över sitt beteende och därför saknat förmåga att överblicka vad som skedde i hans omvärld.

Staffan R led dessutom av ett psykotiskt tillstånd med flera olika symptom och orsaker. Hans tillstånd kan antas vara delvis utlöst av sådana förhållanden som i RH

²⁹¹ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 86, våra förkortningar av namnen på de inblandade personerna.

²⁹² Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.1

1999:139, såsom stress, sömnbrist och påverkan av alkohol och tabletter.²⁹³ I Rödebymålet anförde tingsrätten vidare att Staffan R inte förstått faran med sitt beteende och inte insett hur stor risken var att någon av pojkarna skulle avlida som en följd av vad han gjorde.²⁹⁴ I RH 1994:78 gjordes en likartad prövning där domstolen drog slutsatsen att gärningsmannen inte varit medveten om sitt handlande och inte kunde ha handlat med uppsåt just på den grunden att han inte insett vilken fara han orsakat genom sitt beteende.²⁹⁵ Möjligen är det inte helt orimligt att tänka sig att inte heller Staffan R förstått hur farligt det egentligen var för pojkarnas liv när han avlossade skotten. Det var inte att varken döda eller skada som han hade i åtanke utan endast att skydda familjen och få bort fridstörarna från sin direkta närhet.

I NJA 1969 s. 401 poängterar domstolen, precis som tingsrätten i Rödebymålet, betydelsen av att gärningsmannen troligen inte skulle ha begått gärningen i normalt tillstånd. Några motiv för honom att handla som han gjorde under normala förhållanden hade inte kunnat utpekas. Dessutom framhöll HD att även om gärningsmannens handlingar verkade medvetna och avsiktliga medför detta inte i sig att dessa skall ses som utförda med uppsåt.²⁹⁶ Det känns inte helt avlägset att anta att det ligger något i slutsatsen att Staffan R sannolikt inte skulle ha agerat på samma sätt under normala förhållanden. Det var hela den sammantagna situationen tillsammans med hans utsatta tillstånd som ledde till att han avlossade skotten. Att han inte är någon kallblodig och galen mördare torde stå tämligen klart för de allra flesta som satt sig in i fallet. Hur stor vikt bör då detta få i bedömningen av hans medvetandegrad? Om man skulle kunna anta att han visst agerat på samma sätt i normalt tillstånd ökar sannolikheten för att det finns ett uttalat motiv till handlingarna.

Tingsrätten bedömde att Staffan R kunnat utföra de aktuella handlingarna utan att vara medveten om dem och att han därför inte haft uppsåt att varken döda eller skada pojkarna. I sina domskäl uttrycker domstolen saken så att Staffan R inte kunnat kontrollera sitt handlande och då heller inte kunnat överväga konsekvenserna av vad han gjorde. Enligt vår uppfattning innebär detta att tingsrätten menar att Staffan R möjligen visste att han hämtade geväret, laddade geväret och sen sköt mot inkräktarna. Dock är det inte denna fråga som är i fokus för slutsatsen utan istället läggs tyngdpunkten på det faktum att Staffan R inte var medveten om vad dessa handlingar in-

²⁹³ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.1

²⁹⁴ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 86

²⁹⁵ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.1

²⁹⁶ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.1

nebar och vilka följder de kunde få. Han var således inte medveten om den risk han utsatte ynglingarna för och av den anledningen saknades uppsåt. I RH 1993:80 fanns inte medvetenhet om handlingarna i sig och gärningsmannen hade då kört bil utan att vara medveten om att han så gjort.²⁹⁷ Ett sådant resonemang blir tydligare än det som förts i Rödebymålet eftersom det till viss del är oklart om tingsrätten menar att Staffan R förstod vad han gjorde och vilka handlingar han gjorde men att han ändå inte var tillräckligt medveten för att kunna ha handlat uppsåtligen. Vad det just det faktum att Staffan R inte insåg risken och således inte var medveten om den som gjorde att tingsrätten drog sin nämnda slutsats? Kan man då verkligen säga att han inte var så medveten om sina handlingar att någon uppsåtsbedömning inte blir aktuell?²⁹⁸

Om endast dessa rättsfall fått utgöra grund för bedömningen av Staffan R:s grad av medvetande hade tingsrättens uppfattning i frågan inte tätt sig särskilt anmärkningsvärd enligt vår mening. Precis som i nämnd praxis hade Staffan R inte förmåga att på ett korrekt sätt värdera sina handlingar och tolka verkligheten omkring honom. Men det finns även flera rättsfall som skulle leda bedömningen åt ett annat håll. Det är främst ett rättsfall som fått oss att till viss del ifrågasätta tingsrättens så bestämda uppfattning om att Staffan R inte varit medveten om sina handlingar. Rättsfallet vi syftar på är den man som löpte amok med ett järnrör på Åkeshovs tunnelbanestation eftersom han trodde sig vara jagad av troll.²⁹⁹ Han ansågs icke desto mindre av domstolen ha vetat vad han gjorde.³⁰⁰ Frågan är om det i praktiken var så stor skillnad på denne mans medvetandegrad och uppsåt och Staffan R:s? Hur kan man veta att Staffan R inte hade uppsåt på grund av att han inte förstod vad han gjorde samtidigt som den som "är jagad av troll" bedöms ha uppsåt till sitt handlande? Mannen på Åkeshovs tunnelbanestation synes ha varit mycket mer förvirrad och verklighetsfrämmande än vad Staffan R var. Ändå ansågs han, men inte Staffan R, ha varit tillräckligt medveten om sitt handlande. Frågan öppnar enligt vår mening upp för diskussion kring hur dessa bedömningar görs för psykiskt störda lagöverträdare.

5.4.3.3 Hovrättens bedömning

Hovrätten har grundat sin bedömning av Staffan R:s grad av medvetenhet på den bevisning som framlagts i målet bestående i vittnens och andra förhörspersoners iakt-

²⁹⁷ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.1

²⁹⁸ Jämför med hovrättens resonemang i detta avseende, se avsnitt 5.3.3.3

²⁹⁹ Målnummer B 3886-03, Stockholms tingsrätt

³⁰⁰ Se även avsnitt 4.2.4

tagelser av hur Staffan R rent faktiskt agerade vid händelseförloppet, teknisk utredning av hur skjutningen gick till och de rättspsykiatriskt sakkunnigas bedömningar av Staffan R:s psykiska tillstånd och hans grad av medvetenhet vid gärningstillfället. Enligt hovrätten har Staffan R visat tecken på yttre medvetenhet genom sitt agerande före, under och efter händelsen; ”Som framgått av utredningen har skottlossningen föregåtts av ett händelseförlopp under vilket Staffan R vidtagit ett flertal åtgärder av skiftande slag, innefattande bl.a. att han ur ett låst vapenskåp tagit fram ett hagelgevär, tömt det på blindpatroner, laddat geväret och därefter med detta i handen gått ut på gårdsplanen framför huset. Av de skott som avlossats på gårdsplanen har åtminstone tre träffat Simon S eller Christoffer S. Det är också utrett att Staffan R vid ett par tillfällen under händelseförloppet på gårdsplanen har laddat om sitt gevär. Vidare är det klarlagt att han kort efter händelserna först låtit ställa tillbaka geväret i vapenskåpet och genast därefter vid samtal med polisens larmcentral redogjort för sitt föregående handlande och då berättat att han skjutit två personer.”³⁰¹ Trots detta finns möjlighet att medvetenhetskravet ändå inte är uppfyllt på grund av Staffan R:s psykiska status. Hovrätten fortsätter i sin bedömning att konstatera att de rättspsykiatriskt sakkunniga, Peter Andiné och J. Richard Tuck, i allt väsentligt håller fast vid sina i tingsrätten gjorda redogörelser. Dock framför Tuck en viss modifiering och menar i hovrätten att Staffan R ”vid gärningstillfället befunnit sig i ”gränslandet” mellan medvetenhet och ickemedvetenhet.” Enligt Andiné har Staffan R:s agerande ”utgjorts av ett reflexmässigt beteende (”styrts av reptilhjärnan”) och att den del av hjärnan som svarar för den förnuftsmässiga analysen (hjärnbarken) på grund av stressreaktionen har varit ”frånkopplad”. Peter Andiné och J. Richard Tuck har varit ense om att Staffan R på grund av den paniksituation han hamnat i varit oförmögen till normalt rationellt tänkande och istället helt styrts av en strävan att till varje pris skydda den egna familjen.

En analys som hovrätten gör som inte finns med i tingsrättens bedömning är det faktum att hovrätten uppmärksammar att Staffan R:s beteende utgörs av reaktioner på händelser i omvärlden genom att han uppmärksammat ett utifrån kommande hot och då genomfört en serie handlingar för att bemöta detta. Hovrätten menar vidare att han i gärningsögonblicket förvisso varit oförmögen att på ett normalt sätt överväga andra handlingsalternativ men att detta likväl kan innebära att han varit medveten om

³⁰¹ Våra förkortningar av de inblandades namn, hovrättens dom HovR B 1400-08, s. 9

vad han gjort och att uppsåt därmed kan ha förelegat till gärningarna. Enligt hovrätten är handlingarna inte reflexmässigt utförda eller genomförda under sådant tillstånd av omtöckning att medvetenhet saknas. Därmed konstaterar domstolen att Staffan R varit tillräckligt medveten om sina handlingar och att de därmed skall pröva uppsåtsfrågan. I denna del finner hovrätten att Staffan R:s avsikt med skotten inte har varit att döda pojkarna utan endast att avvärja det hot och den fara de framkallat varför uppsåtsbedömningen kommer att beröra förekomsten av indirekt uppsåt eller likgiltighetsuppsåt. Hovrätten resonerar som följer: *”För den bedömningen är det av betydelse att Staffan R vid tillfället använt ett livsfarligt vapen, ett jaktgevär, och att han - vilket ytterligare ökat vapnets farlighet - avlossat det andra skottet mot Simon S och det skott som träffat Christoffer S i ryggen från mycket nära håll, i Simon S fall från ca en meter och i Christoffer S fall från en och en halv till två meter. Även om Staffan R inte haft helt klart för sig vilken effekt skotten skulle få (fullständig visshet), något som den som handlar ofta inte har, måste han som jägare med tidigare erfarenhet av vapnet och dess egenskaper i gärningsögonblicket ha insett - och tagit med i beräkningen - att det förelåg en höggradig risk för att skotten skulle leda till pojkarnas död. Detta gäller i synnerhet beträffande det andra skottet mot Simon S. Staffan R måste i fråga om detta skott ha varit praktiskt taget säker (praktisk visshet) på att det skulle leda till Simon S död. Redan härigenom har han haft uppsåt till denna effekt.”* Hovrätten dömde sedermera Staffan R för dråp och grov misshandel.³⁰²

5.4.3.4 Kommentar kring hovrättens bedömning

I Rödebymålet ansågs inte det psykiska tillståndet ha varit självförvållat och Staffan R hade enligt domstolen inte haft anledning att räkna med en sådan effekt av alkohol- och tablettintaget. Att därav dra slutsatsen att Staffan R:s rus skall jämföras med en sinnessjukdom som inte är självförvållad stämmer överens med den rättspraxis vi tittat närmare på, såsom exempelvis NJA 1968 s. 471.³⁰³ Den vidare bedömningen beträffande Staffan R:s medvetandegrad kan även den kopplas till nämnda rättsfall på så sätt att precis som hovrätten resonerar om Staffan R och att han vetat vad han gjorde i gärningsögonblicket ligger i linje med HD:s slutsatser. Trots att gärningsmannen i 1968 års rättsfall varit i tämligen hög grad förvirrad och på grund

³⁰² Hovrättens dom, HovR B 1400-08

³⁰³ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.2

därav bortkopplad från verkligheten menade HD att han ändå var så pass medveten om sina handlingar att han kunde ställas till ansvar för dem. Sett i ljuset av detta samt ovan citerad praxis förefaller det enligt vår mening tämligen rimligt att Staffan R mycket väl, sitt förvirrade tillstånd till trots, kan ha haft uppsåt till sina handlingar. Likaväl som en människa i ett patologiskt rus, med stora minnesluckor och ett tillstånd liknande sinnessjukdom kan vara medveten om vad han gör så bör Staffan R ha kunnat detsamma.

Staffan R var vid tiden för gärningstillfället i psykisk obalans samt befann sig i ett så kallat abnormtillstånd. Det som skedde den aktuella kvällen låg mycket nära hans personliga sfär genom att det var medlemmar ur hans familj som blev angripna och hotade. Till viss del skulle detta enligt vår uppfattning kunna kategoriseras som att han befann sig i så kallad höggradig affekt eftersom han var mycket känslomässigt engagerad i det som hänt tidigare och det som nu utspelade sig framför hans ögon. Hans emotionella band till händelserna var av naturliga skäl starka eftersom hoten riktades mot hans familj och hans son som han som far har en instinkt att skydda. Trots detta tillstånd kan gärningsmannen precis som hovrätten bedömt, veta vad han gör och därför tvingas underkastas straffrättsligt ansvar för sina gärningar. Höggradig affekt i förening med visst abnormtillstånd har i rättspraxis visat sig inte utgöra tillräckliga skäl för att gärningsmannen skall gå fri från ansvar på grund av bristande medvetandegrad.³⁰⁴

Det kan också sägas att Staffan R hamnat i en tillfällig sinnesförvirring precis som skedde med den gärningsman som led av hundfobi i RH 1995:150.³⁰⁵ Staffan R var mycket rädd när ungdomarna närmade sig honom med hot om våld, han visste inte hur situationen skulle avlöpa eller vad som skulle bli konsekvensen av den hotfulla stämningen. Dessa ungdomar var kända för honom sedan tidigare och han bör ha blivit uppskrämd enbart av åsynen av dem inne i familjens trädgård. Dessa skäl kan dock enligt varken hovrätten eller annan rättspraxis vara befogad anledning att anta att gärningsmannen inte förstår vad han gör. Även om man är mycket rädd vet man vad ens kropp gör och man torde kunna vara medveten om vad ens handlande innebär för övriga inblandade.

Möjligtvis kan vi finna att hovrättens slutsats är något bättre underbyggd än tingsrättens i Rödebymålet. Vi finner vid en genomgång av praxis och lagförarbeten inte

³⁰⁴ NJA 1968 s. 500, se mer om detta i avsnitt 4.2.2.2

³⁰⁵ Se mer om detta i avsnitt 4.2.2.2

mycket att anmärka på vad gäller hovrättens resonemang. De har följt den praxis som utvecklats på området och det fall som lämnade oss något osäkra på tingsrättens resonemang, Åkeshovfallet, blir mer logiskt genom hovrättens dom. När gärningsmannen från Åkeshov och Staffan R får i stort sett samma bedömning blir det, om inte rätt, så i alla fall enhetligt och konsekvent vilket är tanken. Förutsebarheten kan sägas öka i och med hovrättens dom.

5.4.3.5 Kommentar – tingsrättens och hovrättens skilda bedömningar

Tingsrätten och hovrätten kom till två helt skilda slutsatser beträffande Staffan R:s uppsåt på grund av att de bedömt frågan om hans medvetandegrad på olika sätt. Hovrätten menade till skillnad från underrätten att Staffan R visst varit tillräckligt medveten om vad han gjorde när han sköt Simon S. Hur kunde de då dra denna slutsats? Har hovrätten någon mer information till stöd för sin bedömning eller gör de bara en annan värdering av den tillgängliga informationen? Är det i så fall konstigt att de är av en annan åsikt eller är det bara naturligt eftersom det är människor som beslutar i domstolen och det handlar om psykologiska faktorer som skall bedömas, först av medicinskt sakkunniga och som sedan skall värderas av jurister. Vid en första anblick kan man tycka att det är anmärkningsvärt att de kan ha helt motsatta åsikter i under- och överrätt och att detta får till följd att gärningsmannen av den ena domstolen blir frikänd medan han fälls i nästa instans, men det är alltid fråga om värdering av olika fakta, bevis eller liknande i våra domstolar. Men det som gör att detta blir särskilt diskutabelt är att det är en enda fråga som skall bedömas vilken har extremt stor betydelse för hela målets utgång. Därför är det i vårt tycke önskvärt med lite mindre tveksamhet kring denna fråga.

Tingsrätten respektive hovrätten grundar båda sina avgöranden i stort på vad de rättspsykiatriskt sakkunniga uttalat om den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningsögonblicket varav emellertid underrätten väljer att uppfatta frågan som att tillräcklig grad av medvetenhet saknas för uppsåtligt brott.

5.4.4 Psykisk status vid domstillfället

Frågan om den allvarliga psykiska störningens svårhet vid domstillfället fick inte någon faktisk betydelse för tingsrättens dom. Men eftersom den rättspsykiatriska utredningen skall svara på två frågor; om det fanns en allvarlig psykisk störning vid

gärningstillfället och om den kvarstod vid undersökningen, gjordes likväl en bedömning av frågan även av tingsrätten.³⁰⁶ Hovrätten, som kommit till motsatt slutsats beträffande medvetandegraden och därför funnit ett uppsåtligt brott vara för handen, hade därför att ta ställning till påföljdsfrågan. För att kunna utdöma en korrekt påföljd för en psykiskt sjuk gärningsman är det av vikt att klargöra hur det psykiska tillståndet ser ut vid domens avkunnande. Hovrätten slog först fast det som även tingsrätten konstaterat, nämligen att det är en överviktsprincip som skall tillämpas och att domstolen skall bilda sig en egen uppfattning i frågan kring det psykiska tillståndet. Det är ingen lätt uppgift och den blir inte lättare när de olika psykiatriska experterna har delvis skilda uppfattningar i frågan. Peter Andiné från det rättspsykiatriska teamet i Göteborg ansåg att den psykiska störningen inte var att anse som en allvarlig psykisk störning vid domstillfället medan Stockholmsteamet med J. Richard Tuck i spetsen var av motsatt uppfattning. Det kunde därmed enligt hovrätten inte anses klarlagt att Staffan R vid domens avkunnande fortfarande led av en sådan allvarlig psykisk störning som avses i 31 kap 3 § BrB. Hovrätten lät denna osäkerhet resultera i att några övervägande skäl för att överlämna Staffan R till en så ingripande åtgärd som rättspsykiatrisk vård inte kunde anses föreligga.³⁰⁷

5.4.4.1 Kommentar - de rättspsykiatriskt sakkunnigas skilda bedömningar

Såsom nämnts bedömde de två olika rättspsykiatriska teamen frågan om Staffan R:s psykiska tillstånd vid tiden för domen på skilda sätt. Hovrätten påpekar i sin dom att J. Rickard Tuck haft Staffan R för bedömning senare än Peter Andiné (januari – mars 2008) men att Andiné i sin tur haft längre tid till sitt förfogande för den psykiatriska bedömningen (november 2007 – januari 2008). Att hovrätten väljer att gå på den linje som innebär ”den minst ingripande påföljden” anser vi inte vara särskilt uppseendeväckande. Det faktum att en så viktig del i en rättegång blir beroende av en så osäker bedömningsfråga med två helt skilda slutsatser kan dock ge upphov till viss diskussion enligt vår mening. Den rättspsykiatriska bedömningen är självklart inte någon enkel vetenskap som kan ge ett entydigt svar vilket måste respekteras även i juridiken. Men eftersom båda de rättspsykiatriska teamen har så pass mycket tyngd och medicinska belägg för sina respektive åsikter blir det mycket vanskligt när domstolen så att säga ”väljer” en av dessa. Rättens ledamöter har ingen rättspsykiatrisk

³⁰⁶ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 65

³⁰⁷ Hovrättens dom, HovR B 1400-08, s. 16

kompetens men måste ändå ta ställning till vilket av alternativen som är rimligast. Hur gör de då den bedömningen? Är det endast överviktsprincipen som fått råda?

Andiné menar³⁰⁸ att den allvarliga psykiska störningen som fanns vid gärningstillfället inte kvarstår i januari 2008 och Tuck gör i sin tur bedömningen³⁰⁹ att den gör det i mars 2008. Domstolen använder dock som stöd för sin bedömning inte det av utlåtandena som utfärdats närmast domstillfället utan grundar istället sin dom på vad Andiné kommit fram till. Vi ställer oss smått frågande till varför den sakkunnige som varit i kontakt med den tilltalade senare än den andre inte tillåts ha större inflytande på domen. En av grundtankarna är väl ändå att det psykiska tillståndet skall fastställas så nära domens avkunnande i tid som möjligt? Rätt påföljd skall väljas med utgångspunkt i gärningsmannens psykiska status vid domen, och så nära den som möjligt. Om de båda rättspsykiatriska experterna är överens om att gärningsmannen lidit av en allvarlig störning tidigare, vid brottstillfället, och den som undersöker honom närmast domen, anser att störningens allvar kvarstår kan det vara värt att diskutera hur domstolen kommit fram till sin slutsats. I domen motiverar hovrätten sin bedömning delvis med att Andiné haft längre tid för observation och att hans slutsatser får stöd av psykiater Lars Nurbo som haft kontakt med Staffan R långt senare än J. Richard Tuck. Men hur högt står Nurbos åsikter i jämförelse med den högt renommade J. Richard Tuck? Tuck har figurerat som rättspsykiatriskt sakkunnig i ett stort antal rättsfall på området och hans bedömningar har tidigare inte åsidosatts på det sätt som domstolen i detta fall gör i sin dom.³¹⁰ Menar hovrätten att det är förhållanden i det förflutna³¹¹ som skall vara avgörande? Nej, det gör de troligen inte eftersom de till stöd för sitt resonemang använder sig av Nurbos slutsatser på den grunden att han träffat Staffan R senare än Tuck. Men tidigare, då hovrätten till viss del bortsåg från Tucks bedömning, spelade det ingen roll att han haft kontakt med Staffan R senare än Andiné, men när det gäller Nurbo så är tiden och tillfället plötsligt av avgörande betydelse. Allt detta sammantaget gör att vi uppfattar utslaget vad gäller Staffan R:s psykiska status vid domstillfället som högst osäkert och förhållandevis godtyckligt avgjort.

³⁰⁸ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 57

³⁰⁹ A.a., s. 61

³¹⁰ Se bland annat RH 1990:78, s. 192, RH 88:80, s. 149 och NJA 1998 s. 162, s. 167

³¹¹ Andiné's slutsatser utgör grund för deras bedömning och Andiné hade ju enligt hovrätten haft kontakt med Staffan R under en längre tid än Tuck, dock längre bak i tiden än Tuck.

5.4.5 Luckan i lagen

Med luckan i lagen avses den situation som uppstår när en tilltalad anses ha lidit av en allvarlig psykisk störning vid brottet men denna störning inte längre är en allvarlig psykisk störning vid tiden för domen. Luckan består då i att gärningsmannen varken kan dömas till fängelse på grund av fängelseförbudet i 30 kap 6 § BrB eller till vårdpåföljden rättspsykiatrisk vård eftersom något sådant vårdbehov inte finns.³¹² Enligt regeringen kan otillfredsställande resultat uppnås i de fall gärningsmannen ansetts vara allvarligt psykiskt störd vid den brottsliga gärningen men inte längre har något behov av rättspsykiatrisk vård vid domstillfället. Konsekvensen kan i vissa fall bli att personen inte får någon påföljd alls om inte heller skyddstillsyn eller villkorlig dom bedöms vara lämpliga.³¹³ I Rödebymålet vet vi att det var just detta som inträffade eftersom hovrätten i påföljdsbedömningen ansåg att varken skyddstillsyn eller villkorlig dom var meningsfulla för Staffan R. Den slutsats domstolen drog, att det inte fanns tillräckliga skäl för skyddstillsyn och villkorlig dom, har väckt frågor i media kring det moraliskt riktiga i att ”släppa en mördare fri”, vilket till viss del blir följderna av den av hovrätten meddelade domen. Josef Zila, docent i straffrätt, påpekar emellertid angående tingsrättens friande dom att: *”Allmänheten måste finna sig i att det faktiskt finns människor som inte kan ställas till svars för sina handlingar.”*³¹⁴ Enligt hovrättslagman Martin Borgeke är det en av de mest komplicerade rättegångar han haft. Han tycker inte att det är konstigt att tingsrätten och hovrätten kommit till helt olika slutsatser i den juridiskt svårbedömda frågan om Staffan R:s medvetandegrad. Borgeke ser dock en brist i att frågan om gärningsmannens tillräknelighet tagits bort och flyttats till påföljdsledet. Enligt honom finns flera skäl som talar för ett återinförande av begreppet tillräknelighet för att kunna döma någon för brott. Slutligen framför Martin Borgeke att han tror att fallet har förutsättningar för prövningstillstånd i HD på grund av de juridiskt intressanta frågeställningar det bjuder på.³¹⁵

Claes Lernestedt, docent i straffrätt, menar att den diskuterade luckan i lagen inte alls är så uppseendeväckande som det ges sken av. Enligt honom är *”beskrivningen*

³¹² Den här situationen kanske inte kan sägas bli lika vanligt förekommande för gärningar som begåtts efter juli 2008 eftersom det absoluta fängelseförbudet därmed är borttaget. Men eftersom fängelse ändå skall användas med försiktighet och inte kan antas dömas ut hur som helst kommer det finnas ett antal allvarligt psykiskt sjuka gärningsmän som enligt nuvarande lydelse i 30 kap 6 § BrB inte döms till fängelse och som fram till domstillfället tillfrisknar och då inte heller kan bli föremål för rättspsykiatrisk vård.

³¹³ Prop. 2007/08:97, s. 16

³¹⁴ Zilas uttalande hämtat från artikel på svt.se; *”Hovrätten faller Rödebypappan”*,

³¹⁵ Borgekes uttalande hämtat från artikel på svt.se; *”Ett av de mest komplicerade fallen”*

'lucka' i sammanhanget både missvisande och farlig: 'lucka' låter som att där skulle finnas något slags brist, att någonting fattas, men den 'lucka' som vi här pratar om är en brist bara om vi vore i en stat med en närmast totalitär syn på förhållandet mellan staten och individen, den typ av stat som jag kan garantera att mycket få personer i dagens Sverige skulle vilja leva i." Han menar vidare att om man ser saken i ett större perspektiv och låter grundläggande principer utgöra grund i diskussionen blir "luckan" istället något att värna.³¹⁶

Till viss del kan vi hålla med i Lernestedts resonemang eftersom det handlar om att först och främst fastställa den tilltalades skuld eller icke-skuld. Befinns personen vara skyldig till ett uppsåtligt brott och vid gärningen lidit av en allvarlig psykisk störning är det inte konstigt att personen enligt 30 kap 6 § BrB inte kan dömas till fängelse (eller enligt den nya lydelsen endast om synnerliga skäl föreligger kan dömas till fängelse) och att det vid domens avkunnande måste fastslås om personen har behov av rättspsykiatrisk vård. Lernestedt påpekar att det i de fall något sådant behov inte finns är helt rätt att mindre ingripande påföljder väljs. Men det går inte i sammanhanget att bortse från den något märkliga situation som uppstår i ett fall, såsom nu i Rödebymålet, då det handlar om så pass allvarlig brottslighet som dråp och grov misshandel att det i allmänhetens ögon känns störande att gärningsmannen går fri. Enligt det allmänna rättsmedvetandet skall man inte kunna döda någon uppsåtligt och sedan slippa undan straff eller vedergällning. Hur blir den allmänpreventiva och den individualpreventiva effekten av en sådan dom? Det är förstas en rimlig tanke att det inte fyller någon funktion att ge vård till den som inte bedöms behöva vården och att det inte är någon idé att övervaka någon som ändå inte bedöms sannolik att begå brott på nytt. En fråga är dock om det ändå inte från andra perspektiv kan vara bra med någon form av reaktion på den allvarliga brottsliga handling som domstolen fastslagit att gärningsmannen har begått? Saken är inte utagerad och utreds i skrivande stund av justitiedepartementet.³¹⁷

³¹⁶ Lernestedts uttalande hämtat från artikel på www.dagensjuridik.se, "Rödebymålet: psykisk störning och den så kallade 'luckan i lagen'"

³¹⁷ <http://svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=22620&a=1020316&from=rss>

5.5 Förelåg en nödvärnssituation?

Staffan R åberopade, för det fall att han mot sitt bestridande befanns ha handlat uppsåtligt, rätten till nödvärn då han avlossade skotten som dödade Simon S och allvarligt skadade Christoffer S. Eftersom tingsrätten ansåg att han handlat utan uppsåt då han till följd av sitt psykiska tillstånd inte varit medveten om sitt handlande och dess konsekvenser, kom inte nödvärnsinvändningen upp till bedömning, vilket skall göras i det följande.

Den första frågan som infinner sig är huruvida Staffan R hade rätt till nödvärn då han avlossade skotten mot ungdomarna. Var det fråga om ett påbörjat eller överhängande brottsligt angrepp på person eller egendom, i enlighet med 24 kap 1 § 2 st 1 BrB?

Christoffer S får anses ha varit en av de drivande ungdomarna vad gäller de bråk och trakasserier som riktat sig mot olika medlemmar i Staffan R:s familj under en längre period innan händelsen med skottlossningen. I sin partsutsaga berättar Christoffer S att han har förståelse för att personerna som befann sig i familjen R:s hus blev rädda då han och hans kamrater kom till gården. Tanken hade varit att skrämma Mattis R eftersom denne inte berättade vem som tidigare under dagen slagit till Christoffer S. På natten, strax innan ungdomarna begav sig till gården, ringde Christoffer S till Mattis R för att få reda på vem som slagit honom. Enligt Mattis R hotade personen som ringde, som han tror var Christoffer S, med att de skulle komma och sätta en yxa i dörren om han inte uppgav namnet. Vidare uppger Mattis R i sin utsaga att det var mycket möjligt att personen som ringde sagt att han skulle döda Mattis systers pojkvän, om han såg denne i Rödeby. Vid nästa samtal, som kom strax efter det första, uttalade personen grova hotelser. Mattis R tror att det var Christoffer S som ringde även denna gång och att han bland annat uttalade att de skulle döda honom. Det tredje samtalet kom när ungdomarna befann sig på gården, och personen som ringde sa ”ska ni komma ut?”. Mattis R blev vid detta tillfälle mycket rädd och fick en ångestattack, som gjorde att han föll i golvet. Han har uppgivit att han var livrädd eftersom han trodde att gänget skulle komma in i huset och döda honom. Hans kompis, Kristofer N, som var med honom i huset skrek att det kommit ett gäng som var beväpnade. De båda var således mycket uppskrämda och Mattis R har uppgett att han tror att hans pappa, Staffan R, kan ha hört honom eller Kristofer N. Staffan R har också berättat att han hörde Mattis R uttala att gänget ”skulle döda honom”

och att Kristofer N lät panikslagen då han skrek ”Helvete, de står där ute hela gäng-
et”. Christoffer S har i sin utsaga berättat att han beväpnade sig med ett vedträ för att
skrämmas och för att ha något att försvara sig med om killen som slog honom tidiga-
re skulle vara där och försöka slå honom igen. Även några av de övriga ungdomarna
hade försett sig med reflexpinnar som tillhygge.

Det torde inte finnas anledning att ifrågasätta Christoffer S uppgift att gänget en-
dast begav sig till gården för att reda ut vem som slagit till honom tidigare samma
dag. Att de beväpnade sig med tillhyggen kan mycket väl ha varit på den grunden,
såsom uppgivits, att de ville kunna försvara sig om de själva blev angripna. De var
heller inte utrustade med typiskt livsfarliga vapen, såsom knivar eller skjutvapen,
vilket talar för att situationen objektivt sett inte utgjorde det starka hot som Staffan R
förefaller ha upplevt. Christoffer S slog sönder glas och en lampa på gården, på vä-
gen fram till familjen R:s hus. Detta får ses som ett brottsligt angrepp på egendom,
men torde dock anses ha varit avslutat då ungdomarna kommit fram till huset och
Christoffer S ringde på dörren. Rent objektivt kan det sannolikt inte anses att det från
ungdomarnas sida förelåg ett sådant överhängande brottsligt angrepp på person eller
egendom som avses i nödvärnsbestämmelsen.

Den tredje nödvärnssituationen som uppräknas i nödvärnsbestämmelsen, dvs. rätt
till nödvärn föreligger mot den som olovligen trängt in i eller försöker tränga in i
rum, hus, gård eller fartyg, medför nödvärnsrätt oavsett om det förelåg ett överhäng-
ande brottsligt angrepp på person eller egendom. Denna punkt skulle kunna vara till-
lämpbar i den aktuella situationen eftersom ungdomarna olovligen trängt in på går-
den. Hur rekvisitet ”olovligen” skall tolkas i den aktuella situationen får dock anses
något osäkert. Enligt Christoffer S utsago sa Mattis R, i telefonsamtal med Christof-
fer S den aktuella kvällen, att de, dvs. Christoffer S och hans gäng, skulle komma till
gården eftersom de var beredda. Även Kristofer N, Mattis R:s kamrat, har berättat att
Mattis R under telefonsamtalet uttalat ”kom om ni vågar”, trots han var rädd för ung-
domsgänget. Mattis R berättar också i sin utsaga att han sa ”kom hit då”, men att det
bara var i syfte att få ett slut på det hela. Det var inte menat som en inbjudan till går-
den. Ungdomsgänget kan dock, via Christoffer S, med fog ha uppfattat det som en
inbjudan till gården för att reda ut dispyten. Således är det fullt troligt att de inte var
medvetna om att de inte hade rätt att befinna sig på fastigheten. Situationen kan jäm-
föras med NJA 1978 s. 356 där en fastighetsägare bedömdes ha nödvärnsrätt mot en

oönskad gäst.³¹⁸ Denne anmodades upprepade gånger att lämna fastigheten men vägrade. Genom detta uppförande, vilket även sågs mot bakgrund av att den oönskade personen redan blivit avvisad en gång tidigare samma kväll, ansågs han ha uppehållit sig på fastigheten olovligen. Om man tar fasta på HD:s resonemang i nämnda rättsfall krävs således en tydlig uppmaning till den oönskade individen att avlägsna sig från platsen för att rekvisitet ”olovligen” skall vara uppfyllt. Ungdomsgänget i Rödeby borde följaktligen, då de visade sig på gården, ha blivit upplysta om att de inte var önskvärda där och blivit ombedda att avlägsna sig. Att så skulle skett är dock en alltför onyanserad bild av händelsen. Situationen kan inte bedömas efter hur en *pater familias* skulle ha agerat, utan den individuella upplevelsen med panik och rädsla som Staffan R kände måste ligga till grund för bedömningen. Det skall emellertid poängteras att det inte är försvarligt att använda sig av skjutvapen vid hemfridsbrott. En motåtgärd måste stå i proportion till det intresse som skyddas,³¹⁹ vilket naturligtvis inte är fallet då ett skjutvapen avlossas vid ett hemfridsbrott.

Även om det objektivt sett inte kan anses ha förelegat en nödvärnssituation har dock Staffan R:s egen uppfattning om situationen en avgörande betydelse för bedömningen om nödvärnsrätt förelegat, dvs. om den subjektiva ansvarsfrihetsgrunden putativt nödvärn varit för handen, vilket behandlas i det följande.

5.6 Förelåg en putativ nödvärnssituation?

Staffan R har angående sin uppfattning om situationen som rådde strax innan han avlossade skotten uppgivit att han hört Mattis R och Kristofer N säga att ”de har kommit för att döda oss” och uppfattat att de båda är panikslagna. Då han sömn-drucken tittade ut genom fönstret uppfattade han att hela gården var full med folk, vilket gjorde att han blev skräckslagen och kände stark panik. Innan han gick och lade sig hade han tagit Zeldox, för att lugna ner sin oro, två sömntabletter av märket Propovan samt druckit några klunkar ur en whiskyflaska. Staffan R har uppgivit att det enda han hade i huvudet var att gänget skulle döda pojkarna och att han måste skydda dem genom att få bort gänget. Han såg Christoffer S som en farlig person och utgick från att gänget var beväpnat. Hans fru hade tidigare berättat att Christoffer S brukar vara beväpnad och att man måste akta sig för honom. Därtill kommer, förutom personliga angrepp via internet och telefonsamtal samt skadegörelse av egendom,

³¹⁸ Rättsfallet redogörs för i avsnitt 4.4.5

³¹⁹ Prop. 1993/94:130, s. 29

de handgripliga angrepp mot familjen R som Christoffer S och hans kompisar tidigare gjort sig skyldiga till. Detta har exempelvis skett genom att preja Mattis R av vägen under mopedfärd och öppna Gith R:s bildörr under färd. Ungdomarna har således visat att de varit kapabla att utföra fysiska angrepp, som sannolikt inneburit risk för att familjemedlemmarna skulle skadas. Staffan R har vidare uppgett att han mått mycket dåligt över ungdomsgängets olika påhopp mot familjen och främst mot sonen Mattis R. Den depression och ångest han lider av är en direkt följd av trakasserierna. Den senaste depressionen började när ungdomsgänget prejade Mattis R av vägen då han åkte moped, vilket inträffade i juli 2007.

Tidigare den aktuella dagen hade Staffan R varit och hämtat sin dotter. På väg hem i bilen kom tre unga killar på en moped och slet upp hans bildörr. Händelsen gjorde Staffan R mycket upprörd och han var tvungen att stanna vid vägkanten för att lugna sig. När han kom hem försökte han sysselsätta sig med olika saker för att dämpa sin ångest. På kvällen pratade han med sin fru, Gith R, som berättade att hon också blivit jagad och stoppad av mopedister.

Hur Staffan R själv uppfattade situationen vid det aktuella tillfället är av avgörande betydelse.³²⁰ De nämnda omständigheterna, i form av hot och trakasserier mot familjemedlemmarna, bör med rätta beaktas i sammanhanget för att få en heltäckande bild av varför Staffan R uppfattade situationen som han gjorde. Staffan R har i sin utsaga berättat att han aldrig varit så rädd i hela sitt liv och att han utgick från att gänget var beväpnat eftersom han hört att Christoffer S brukade vara det. Utifrån de obehagliga händelser som föregått den aktuella kvällen, uppfattningen om Christoffer S som en farlig person och den närmast panikartade sinnesstämning som rådde hos sonen och dennes kamrat då ungdomarna kom till gården torde den slutsatsen kunna dras att det varit befogat av Staffan R att uppfatta situationen såsom att risk förelåg för ett överhängande brottsligt angrepp mot honom och hans närmaste. Med andra ord kan en putativ nödvärnssituation således bedömas ha förelegat i fallet.

5.7 Försvarlighetsbedömning

Staffan R har gjort gällande att han uppfattat sig vara utsatt för ett livsfarligt angrepp, i och med sin föreställning att gårdsplanen var full av människor som kommit för att döda sonen och dennes kamrat, vilket berättigade honom att tillgripa den nödvärns-

³²⁰ Se t.ex. HD:s uttalande i NJA 1995 s. 661

åtgärd han gjorde. Var då det våld som Staffan R använde uppenbart oförsvarligt med hänsyn till angreppets beskaffenhet, det angripnas betydelse och omständigheterna i övrigt?

Vad gäller ungdomarnas, dvs. angriparnas, egenskaper skall allt beaktas som kan ha betydelse för hur farliga de är.³²¹ Enligt Jesper V:s vittnesmål hade alla ungdomarna druckit förutom han själv och Simon S.³²² Berusning skall, såsom nämnts ovan, beaktas såtillvida att den kan göra det antingen lättare att avvärja angreppet eller göra angriparen farligare. I det aktuella fallet förefaller inte ungdomarna ha druckit några större mängder alkohol, varför detta inte torde ha haft den effekten att de blivit så påverkade att de skulle varit lättare att hejda. Christoffer S och Simon S körde sina mopeder, med två passagerare på varje moped. De kunde således framföra sina mopeder, och ingen av dem har i sina utsagor berättat att någon i gänget varit särskilt berusad. John G berättar i sin vittnesutsaga att Christoffer S var ganska onykter men att detta inte märktes särskilt mycket på honom. Hans förtärande av alkohol kan dock sannolikt ha påverkat hans humör och benägenhet att vilja bege sig till gården för att reda ut den oförrätt han upplevt tidigare under dagen. Utåt sett verkar alltså ingen av killarna ha uppträtt berusat, men att den intagna alkoholen påverkat killarnas agerande är naturligtvis mycket möjligt. Christoffer S förefaller, utifrån vittnesmål och partsutsagor, ha varit den ende i gänget som uppvisat ett aggressivt beteende. Han var arg och upprörd, vilket intygats av hans kamrater i vittnesutsagorna. Jesper V har uppgivit att Christoffer S var arg för händelsen tidigare på dagen, och när gänget kom fram till gården var han högljudd och skrek till personerna inne i familjen R:s hus. Jesper V uppger vidare att Christoffer S handlande ”var kanske obehagligt, men de hade blivit ombedda att komma”.³²³

Staffan R och de övriga i familjen kände till Christoffer S sedan tidigare. De hade uppfattningen att han var farlig pga. händelserna som tidigare drabbat familjen samt gjorda polisanmälningar mot honom. De hade även hört att han brukar vara beväpnad. Christoffer S förefaller ha varit den ende som Staffan R och övriga familjemedlemmar kunnat identifiera som en av gärningsmännen bakom prejningar med moped mot Mattis R, skadegörelse och andra trakasserier.³²⁴ Då ungdomarna stod utanför huset den aktuella kvällen utgick Staffan R från att gänget var beväpnat och att det

³²¹ Dahlström m.fl., s. 63

³²² Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 38-39

³²³ A.a., s. 39

³²⁴ A.a., s. 26

var Christoffer S gäng.³²⁵ Utifrån tidigare inträffade händelser och uppfattningen om Christoffer S som en farlig person framstod således situationen för Staffan R som mycket hotfull och farlig.

Det upplevda angreppet får, för Staffan R:s del, anses ha kommit oväntat. Han var inte medveten om att ungdomarna tänkt komma till gården, och gänget hade aldrig tidigare sökt upp familjen på detta sätt. Därtill bör beaktas att ungdomarna dök upp på gården under nattetid, runt kl. 01.20, vilket sannolikt kan berättiga en angripen person att ta till kraftigare våld än om det skett under dagtid då det är ljus.³²⁶ Det kan rimligtvis antagas att risken för ett brottsligt angrepp generellt sett är högre då händelsen utspelas under en tid på dygnet då man normalt inte söker upp människor i deras hem. Staffan R hade dessutom lagt sig för att sova, varvid ungdomarnas uppdykande får bedömas ha kommit plötsligt. Vidare ligger gården ensligt, vilket också bör beaktas eftersom möjligheten att få hjälp från människor i närheten då är betydligt begränsad.³²⁷ Vetskapen om att ingen hjälp finns att få vid angreppet kan naturligtvis öka benägenheten hos den angripne att tillgripa kraftigare våld för att säkert kunna klara sig ur situationen. Detta extra faromoment bör räknas den angripne tillgodo vid bedömningen av försvarsvåldet.³²⁸ Staffan R har uppgivit att han inte förstod att pojkarna i huset redan ringt efter polis då han beväpnade sig och gick ut, utan att han var övertygad om att han själv var tvungen att skydda dem från angrepp.

En annan omständighet som skall beaktas är att det var fråga om många angripare, såsom Staffan R uppfattade det. Ungdomarna som kommit till gården den aktuella kvällen var sex till antalet. Risken för att en allvarlig skada ska åsamkas en person som angrips är naturligtvis större då flera personer ger sig på en ensam person. Situationen skulle således kunna motivera att Staffan R tog till en högre grad av våld för att försvara sig mot flera personer, som han uppfattade skulle gå till attack. Hänsyn bör tas till att nödvärnshandlingen måste riktas mot samtliga angripare eller så kraftfullt mot någon av dem så att även de övriga hejdar sig.³²⁹

Vissa paralleller kan dras till en händelse år 1970, då länsåklagaren underlät att åtala en pensionär som i nödvärn skjutit ihjäl en ung man.³³⁰ Fallet har några gemen-

³²⁵ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 30

³²⁶ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 260

³²⁷ A.a., s. 260-261

³²⁸ Blomkvist, s. 41

³²⁹ A.a., s. 41

³³⁰ Fallet återges i avsnitt 4.5.4.2

samma beröringspunkter beträffande de faktiska omständigheter som föreligger i Rödebymålet. I fallet kom flera ungdomar till gården nattetid. De trängde i berusat tillstånd olovligen in på den äldre mannens gård och hade påbörjat ett olovligt inträngande i huset och även ett brottsligt angrepp mot mannens person genom att slänga in vedklampar genom ett fönster. Här var det således, till skillnad från Rödebymålet, fråga om ett handgripligt angrepp mot mannen, men bör ändå kunna jämföras med detta då Staffan R uppfattade uttryckliga dödshot. En viktig gemensam nämnare är också att angreppen i båda fall skedde nattetid. Den upplevda paniken hos personerna i respektive stressituation torde ha varit på likartad nivå, utifrån hotens form och upplevelsen av dem. Intressant är att länsåklagaren ansåg att den äldre mannen inte kunnat handla på annat sätt för att avvärja angreppet. Hur fallet med den äldre mannen skulle ha bedömts om han verkligen sett ynglingen och avlossat ett skott mot denne, utan direkt avsikt att döda, men kanske styrd av reflexmässiga handlingar till följd av panik, kan bara spekuleras i.

Det våld som Staffan R riktade mot ungdomarna som kommit till gården var omfattande och mycket kraftigt. Fem skott avlossades varav två träffade Simon S och två träffade Christoffer S. Skadan som nödvärnshandlingen orsakat är den mest allvarliga som kan tänkas, dvs. dödlig utgång. Simon S avled till följd av en skottskada på bröstet, och tillfogades även en skottskada i ena armen som var livshotande. Christoffer S fick en livshotande skottskada i ryggen.

Staffan R använde ett livsfarligt skjutvapen, ett hagelgevär, för att skydda sig mot det föreliggande hotet från ungdomarna. Som huvudregel anses användning av livsfarligt tillhygge uppenbart oförsvarligt. HD har uttalat att användning av skjutvapen endast under speciella omständigheter och i extrema undantagsfall kan anses vara en proportionerlig nödvärnsåtgärd. Ståndpunkten är fast förankrad i rättspraxis, och någon anledning att ifrågasätta denna har därefter inte uppkommit.³³¹ I Husbymålet ansåg både hovrätten och HD att gärningsmannens uppfattning att rånaren skulle ta fram ett vapen för att använda mot honom inte var obefogad. Zila menar att detta bör ses i ljuset av att en försvarsåtgärd kan vara lovlig även om den inte är nödvändig, men av den angripne *med skäl* kunnat anses som nödvändig, vilket uttryckts i förarbetena. Zila ställer i anslutning härtill frågan om det inte var fråga om en undantags-situation om gärningsmannen ansågs ha skäl att uppfatta mannen i bilen ”*som en*

³³¹ NJA 1995 s. 661

*farlig brottsling, vilken kunde vara beväpnad och beredd att använda sitt vapen..”?*³³² HD:s slutsats var dock att även om gärningsmannen hade skäl att uppfatta mannen i bilen på det sätt han gjort, kunde det hot som bedömdes ha förelegat inte anses ha varit tillräckligt konkret och akut för att berättiga en så drastisk åtgärd som att skjuta mot bilen. Åtgärden ansågs därtill vara av förebyggande karaktär, och icke försvarbar då den utsatte mannen i bilen för allvarliga risker för skada. Zila instämmer i HD:s bedömning, och menar vidare att det inte kan råda något tvivel om att försvarsåtgärden hade varit försvarlig om mannen i bilen verkligen haft ett vapen mellan bilsätena och tänkte använda det mot huvudmannen, såsom denne föreställt sig. Zila menar dock att bedömningen snarare rör frågan om huruvida gärningsmannen varit oaktsam vid bedömningen av situationen, än om åtgärden varit försvarlig.³³³

Större våld kan anses vara berättigat om angriparen är stark eller upphetsad. Därutöver kan även tas hänsyn till om denne uttalat hotelser. I NJA 1971 s. 442³³⁴ ansågs den angripne inte ha använt sig av en uppenbart oförsvarlig nödvärnshandling, fastän han skulle ha kunnat avvärja angreppet med mindre ingripande våld. HD ansåg att angriparens förfarande att nattetid bryta W:s hemfrid och överfalla denne samt därtill uttalat allvarliga hotelser inneburit betydande fara för W:s personliga säkerhet. Trots att det våld som utövades av W mot angriparen i det närmsta kan ses som övervåld ansågs det ej ha varit uppenbart oförsvarligt.

I Staffan R:s fall kan sannolikt anses att han haft skäl att uppfatta situationen som ett dödshot från ungdomarnas sida gentemot sonen och dennes kamrat. Han hörde dessa uttala att gänget kommit för att döda dem, och uppfattade att det rådde panik på bottenvåningen på grund av detta. Därtill trodde han att ungdomarna var beväpnade eftersom han bedömde Christoffer S som farlig och hört att han brukar vara beväpnad. Frågan är dock om hotet som förelåg enligt Staffan R kan anses ha varit tillräckligt konkret och akut för att han skulle vara berättigad att ta till en så drastisk nödvärnshandling som att skjuta mot ungdomarna? Han uppfattade inte att ungdomarna hade några vapen då han avlossade skotten, vilket talar emot att hotet kan anses ha varit så överhängande som Staffan R uppfattade det. Men *om* Staffan R:s föreställning varit riktig, att ungdomarna var där beväpnade för att ge sig på Mattis R och

³³² Citat från HD:s domskäl i Husbymålet

³³³ Zila, s. 1141

³³⁴ Se avsnitt 4.4.1.2 samt 4.5.4.2

Kristofer N och t.o.m. utöva livsfarligt våld mot dem, torde åtgärden kunna bedömas som försvarlig – i enlighet med Zilas resonemang angående försvarlighetsbedömningen i Husbymålet. Angreppet, såsom Staffan R uppfattade det, riktades mot hans närmaste och skedde genom att angriparna kommit till deras hem, vilket sannolikt kan uppfattas som än mer hotfullt än om det sker på ”neutral” mark.

Några av ungdomarna var beväpnade med tillhyggen, vilket också skall beaktas då detta faller under ”angreppets beskaffenhet”. Christoffer S hade ett vedträ i handen och några av de övriga hade tagit med sig reflexpinnar. Enligt Jesper V hade någon av dem tagit med sig en halv kubbpinne som tillhygge. Tillhyggena uppges ha tagits med för det fall att det skulle bli bråk vid gården.³³⁵ Om en angripare är beväpnad eller utrustad med tillhygge ökar naturligtvis risken för skada, vilket berättigar den angripne att försvara sig med större kraft.³³⁶ Som tidigare nämnts är dock den vägledande principen att försvarsgärningen inte klart får avvika från vad som varit behövligt, och det får inte föreligga ett uppenbart missförhållande mellan nödvärns-gärningen och den skada som hotar genom angreppet.³³⁷ Att bruka ett livsfarligt skjutvapen mot angripare som är försedda med vedträn eller reflexpinnar, såsom fallet var i det aktuella målet, kan förstås inte anses vara en proportionerlig nödvärns-handling.

Förutom den skada som nödvärnshandlingen orsakat, skall även beaktas den risk som åtgärden medfört. I det aktuella fallet var naturligtvis risken mycket stor. Risken har dessutom förverkligats genom det skott som träffade Simon S i bröstet och orsakade dennes död. Ett livsfarligt skjutvapen har använts, och därtill avlossats flera gånger mot människor. Förutom det skott som dödade Simon S åsamkades Christoffer S livshotande skador. Risken var dessutom sannolikt överhängande att ytterligare skott skulle träffa, med skadande eller dödande effekt. Som nämnts bör i vissa fall den angripne istället för att använda våld varna eller skrämma angriparen/angriparna. I NJA 1977 s. 655 uttalade HD att gärningsmannen med all sannolikhet skulle ha kunnat hejda angriparens attack genom att göra klart för denne att han var beväpnad. Istället avlossades ett dödande skott mot angriparen. Samma resonemang bör vara applicerbart på situationen då Staffan R stod inför ungdomsgänget. Med största sannolikhet hade ungdomarna backat om de blivit varnade om att Staffan R var beväp-

³³⁵ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 38

³³⁶ Blomkvist, s. 35-36

³³⁷ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 260

nad. Om inte, vore nästa åtgärd rimligtvis att avlossa ett skott i luften för att markera allvaret i situationen.

Såsom HD uttalade i NJA 2005 s. 237³³⁸ är det inte uteslutet att dödligt våld kan anses vara icke uppenbart oförsvarligt. Förutsättningarna är enligt HD att den angripne befinner sig i ett så trängt läge att det dödliga våldet inte klart avviker från vad som behövs för att avvärja angreppet. Det brottsliga angreppet måste vara direkt livshotande eller rikta sig mot något synnerligen viktigt intresse. Staffan R får anses ha uppfattat situationen som mycket trängd. Enligt egen utsago fruktade han för sonen Mattis R:s och dennes kamrat Kristofer N:s liv, och säger sig aldrig ha känt sådan rädsla i hela sitt liv som han upplevde strax innan skottlossningen.

Vidare skall Staffan R:s individuella egenskaper och möjligheter att klara upp situationen beaktas. Enligt Jareborg måste dessa faktorer kunna anses ge angreppet en viss beskaffenhet.³³⁹ Staffan R har lidit av psykiska besvär i hela sitt liv. Bland annat har han Tourettes syndrom, vilket är en typ av ångestsjukdom. Förutom tics, dvs. ofrivilliga muskelryckningar, innebär Tourettes syndrom att Staffan R har en avsevärt större ångestnivå än andra människor. För att lindra ångesten måste Staffan R inruta sin dag i detalj. Enligt rättspsykiatrispecialisten Peter Andiné innebär detta neuropsykiatriska funktionshinder att det återstår väldigt lite energi för Staffan R till att hantera vardagen. Trakasserierna mot familjen har gjort att Staffan R reagerat med depression, nedstämdhet, ångest samt började dricka alkohol. Peter Andiné har bedömt reaktionen som en maladaptiv stressreaktion, dvs. en reaktion på yttre stress. Staffan R pratade inte med någon om trakasserierna som riktades mot hans familj, utan drack alkohol och isolerade sig. Peter Andiné:s bild av Staffan R vid tiden för gärningarna var en oerhört pressad person på grund av dels den yttre pressen, dels att han inte hade energi att hantera den yttre pressen från början. Staffan R har själv beskrivit ett helt utmattat psyke.³⁴⁰ Staffan R:s förmåga att hantera den pressade situationen då han, omtöcknad av sömn, tabletter och alkohol, upplevde att sonen och dennes kompis var hotade till livet framstår mot bakgrund av hans psykiska tillkortakommanden som mycket begränsad. Han framstår som en konflikträdd person som dragit sig undan med sin ångest istället för att ta en konfrontation. Vid den aktuella situationen ställdes saker på sin spets då hotet kom så nära inpå och krävde att Staf-

³³⁸ Fallet tas upp i avsnitt 4.5.4.2

³³⁹ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 261

³⁴⁰ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 65-66

fan R agerade såsom han upplevde det. Att Staffan R:s förmåga att agera försvarligt varit nedsatt jämfört med personer utan neuropsykiatrisk problematik bör inkluderas i försvarlighetsbedömningen.

Vid försvarlighetsbedömningen får alla faktorer beaktas som anses relevanta för den enskilda situationen.³⁴¹ Som redogjorts för finns det både faktorer som talar för respektive emot att det våld som användes i den aktuella situationen var försvarligt. Utifrån den entydiga rättspraxis då det är fråga om ett livsfarligt vapen, torde dock det rättsliga utslaget endast kunna resultera i bedömningen att Staffan R:s nödvärns-handling varit uppenbart oförsvarlig. Hovrättens resonemang beträffande nödvärn och excess i Rödebymålet kommenteras i avsnitt 5.8 nedan.

Den anslutande frågan är om Staffan R, med hänsyn till omständigheterna, svårli-gen kunde besinna sig i den aktuella situationen. Huruvida excessregeln kan bedö-mas vara tillämplig behandlas i det följande.

5.8 Nödvärnsexcessbedömning

Nästa frågeställning är om Staffan R svårigen kunde besinna sig då han avlossade skotten som dödade Simon S och allvarligt skadade Christoffer S. Som ovan konstaterats får Staffan R bedömas ha befunnit sig i en putativ nödvärnssituation. I doktrin rekommenderas att bestämmelsen om nödvärnsexcess skall tillämpas analogiskt vid putativ excess,³⁴² vilket det skulle vara fråga om i Staffan R:s fall. Vid excessbe-dömningen skall den angripnes egen upplevelse, egenskaper och personliga förut-sättningar beaktas. Härutöver skall även tas hänsyn till rent objektiva faktorer, såsom farans storlek och hur överhängande denna var.³⁴³ En annan viktig omständighet som har betydelse är hur själva händelseförloppet utspelade sig.³⁴⁴

En inte ovanlig faktor i excessituationer är tidsnöd, vilket kan göra att den angrip-ne agerar i stort sett reflexmässigt för att avvärja angreppet.³⁴⁵ Då Staffan R kom upp på natten och förstod att ungdomsgänget var utanför huset rådde en panikartad stäm-ning i huset. Han har uppgivit att han inte hann tänka eller fråga pojkarna i huset vad som skedde. Det enda han hade i huvudet var att pojkarna var i livsfara och att han måste få bort gänget från dem. Situationen framstod således som mycket pressad och

³⁴¹ Prop 1993/94:130 s. 32

³⁴² Jareborg, *Brottsbalken kap 23-24 m.m.*, s. 90

³⁴³ Wallén, s. 253

³⁴⁴ Blomkvist, s. 56

³⁴⁵ Wallén, s. 253

Staffan R har själv berättat att han delvis agerat rent reflexmässigt under nödvärns-handlingen. Han upplevde situationen som om han inte hann tänka eller fråga sonen om vad som skedde. Varför han tog fram hagelbössan kan han inte förklara, eftersom han inte tänkte några medvetna tankar om detta eller att skjuta.³⁴⁶ Något som talar emot Staffan R är de åtgärder han vidtog genom att gå till vapenskåpet, låsa upp detta, ta fram vapnet, tömma på blindpatroner, ladda samt efter skottlossningen låsa in vapnet igen. Under den tid det tog att utföra dessa handlingar kan det tyckas att Staffan R borde ha hunnit besinna sig. Men såsom HD uttalade i NJA 1988 s. 495, där en man sköt en hund som anföll hans getter, kan den tid det tar att exempelvis hämta ett gevär göra att personen hetsar upp sig ytterligare istället för att lugna ner sig.

Beträffande farans art upplevde Staffan R den aktuella situationen som ett livshotande angrepp mot sin son och dennes kamrat, vilken han också betraktade som en son i huset. Som Staffan R uppgivit i sin partsutsaga hörde han pojkarna säga att gänget kommit för att döda dem, vilket gjorde honom livrädd. Emellertid skall understrykas att Staffan R befann sig inne i huset tillsammans med ”sina” pojkar, vilket talar emot att faran skulle ha varit överhängande.

En annan omständighet som skall beaktas är att Staffan R var yrvaken³⁴⁷ då ungdomarna kom till gården. Snabbheten i uppfattningsförmågan och säkerheten i om-dömet kan naturligtvis påverkas av att personen nyligen vaknat eller är mycket trött.³⁴⁸ Staffan R hade hunnit sova ett litet tag och gått upp för att gå på toaletten då han hörde Mattis R och Kristofer N skrika på bottenvåningen att ungdomsgänget var utanför och kommit för att döda dem. Staffan R var även vid det aktuella tillfället något alkoholpåverkad och han hade innan sänggåendet tagit sömntabletter och ångestdämpande preparat. Enligt J. Richard Tuck bidrog detta till att han inte hade samma kontroll över sina känslor då desperationen tilltog.³⁴⁹ Som nämnts får inte rusläran användas, utan domstolen skall bedöma om det kunde krävas att den angräpnade besinnade sig i det berusade tillstånd han befann sig i. J. Richard Tuck är dock av uppfattningen att Staffan R hade agerat likadant även om han inte varit alkoholpåverkad, eftersom han var i ett så desperat sinnestillstånd vid det aktuella tillfället. Om denna iakttagelse är riktig torde inte det faktum att Staffan R var alkoholpåver-

³⁴⁶ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 30

³⁴⁷ HD beaktade i NJA 1994 s. 48 att gärningsmannen varit yrvaken vid gärningstillfället och då borde haft svårt att närmare tänka över hur han skulle agera

³⁴⁸ Blomkvist, s. 57

³⁴⁹ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 72

kad vid nödvärnshandlingen vara relevant vid bedömningen om han svårligen kunde besinna sig. Enligt Wallén bör man, vid bedömningen av om en angripen person svårligen kunnat besinna sig, rent principiellt ta hänsyn till den omständigheten att han varit berusad. I normala fall kan inte den angripne lastas för att han i ett berusat tillstånd blivit utsatt för ett oprovocerat angrepp. Om han på grund av berusning har svårare att bedöma angreppets art och styrka bör detta därför inte läggas honom till last.³⁵⁰ Även Jareborg anser att det bör beaktas att den angripne varit berusad vid en nödvärnshandling när man bedömer om han svårligen kunnat besinna sig.³⁵¹

Vad gäller personliga egenskaper anses att det inte kan begäras lika mycket av en nervös och lättskrämmd person som av någon som har en lugnare läggning.³⁵² De neuropsykiatriska sjukdomarna ADHD och Tourettes syndrom, som Staffan R lider av, medför bland annat koncentrationssvårigheter och en hög ångestnivå. Han har fått en depression och ökad ångest till följd av de tidigare trakasserierna mot familjen. Han förefaller inte kunna hantera jobbiga situationer utan drar sig istället undan. Den övriga familjen har undvikit att berätta om vissa händelser för honom eftersom de vet att det endast gör att han mår sämre och ökar ångestkänslorna. Staffan R framstår således som en psykiskt labil person som inte har särskilt goda förutsättningar att kunna bibehålla lugnet i stressituationer. Detta bör räknas honom tillgodo vid bedömningen huruvida han svårligen kunnat besinna sig.

Ännu en omständighet som skall tas hänsyn till vid excessbedömningen är de föregående händelser i form av trakasserier som riktats mot familjen R. I RH 1984:129³⁵³ ansåg tingsrätten att E svårligen kunnat besinna sig eftersom han blivit mycket provocerad av P. Denne hade trakasserat E under längre tid och vid händelsen betett sig störande utanför E:s hus nattetid och grovt förolämpat E:s sambo. Trakasserier kan således anses ha provocerat en angripen person till den grad att denne svårligen kunnat besinna sig. De trakasserier som föregick händelsen i Rödeby får sägas ha varit av allvarlig art, då de bestått dels i grova personangrepp, dels i form av handgripligheter som kunnat leda till personsador. De har dessutom pågått under en längre tid. Trakasserierna har dessutom riktats främst mot Staffan R:s son, vilket sannolikt har ökat Staffan R:s oro och upprördhet än mer.

³⁵⁰ Wallén, s. 253-254

³⁵¹ Jareborg, *Allmän kriminalrätt*, s. 362

³⁵² Wallén, s. 254

³⁵³ Se avsnitt 4.7.2

Mot bakgrund av de allvarliga trakasserier som Staffan R och hans familj utsatts för under en längre tid samt den reducerade förmåga Staffan R har att hantera oväntade händelser till följd av sitt neuropsykiatriska handikapp, bör beaktas att Staffan R kan ha upplevt faran som betydligt allvarligare än den faktiskt var och till följd av detta svårligen kunnat besinna sig. Han och hans närstående befann sig emellertid inne i huset då ungdomarna dök upp. Detta gör att faran sannolikt inte kan sägas ha varit så överhängande och akut att Staffan R med hänsyn till omständigheterna svårligen kunnat besinna sig och därmed skulle kunna gå fri från ansvar med stöd av excessbestämmelsen.

5.9 Kommentar - hovrättens bedömning av nödvärn och excess

Hovrätten uttalade att det är utrett att Simon S, Christoffer S och deras kamrater vid det aktuella tillfället olovligen hade gjort intrång på Staffan R:s gård och att Christoffer S i anslutning därtill dels hotat Mattis R vid ett telefonsamtal, dels hotat Gith R med ett vedträ då hon senare under kvällen återvänt till gården i bil. Att intrånget föranletts av att Christoffer S tidigare samma dag varit utsatt för våld och att ungdomsgänget varit utrustade med tillhyggen då de kom till gården berättigar enligt hovrätten till slutsatsen att det förelåg en omedelbar risk för ytterligare brottsliga angrepp på person eller egendom. Det ansågs därför i hovrätten inte råda något tvivel om att Staffan R, liksom de övriga familjemedlemmarna och närstående som var på platsen vid gärningstillfället, befann sig i en nödvärnssituation. Vidare menade hovrätten att man inte kan bortse från att Staffan R, mot bakgrund av de svåra trakasserierna och sin egen oförmåga att hantera oväntade händelser, kan ha upplevt faran som avsevärt allvarligare än den faktiskt var. Vad gäller försvarlighetsbedömningen menade hovrätten att användande av skjutvapen på det sätt som Staffan R gjorde är en så drastisk åtgärd att den kan godtas endast i mycket speciella undantagssituationer där angreppet i sig självt är livsfarligt och faran akut och hänvisade till det s.k. Husbymålet. Staffan R:s handlande ansågs ha gått vida utöver vad som varit tillåtet och bedömdes således ha varit uppenbart oförsvarligt.

I excessbedömningen uttalar hovrätten att även om Staffan R, som var yrvaken vid händelsen, har uppfattat faran som betydligt allvarligare och mer akut än den faktiskt var kan hans situation inte sägas ha skilt sig på något avgörande sätt från vad som är normalt vid nödvärn. Hovrätten menar att nödvärnssituationer typiskt sett

kräver snabba ställningstaganden då det är fråga om pressade situationer. Vidare uttalas att faran objektivt sett snarare tett sig mindre omedelbar än vanligt eftersom Staffan R befann sig inne i bostaden och något överhängande hot ansågs inte ha förelagat. Beträffande individuella förutsättningar uttalar hovrätten att även om Staffan R:s mentala tillstånd tillmäts betydande vikt har faran som hotade inte varit så akut att han kan gå fri från ansvar på grund av sitt psykiska handikapp och benägenheten för panikhandlande.

Hovrättens ståndpunkt att faran ur en objektiv synvinkel inte framstår som överhängande håller vi helt med om. Vi tycker dock att bedömningen av de subjektiva omständigheterna är ganska tunn. Hovrätten går inte in mer på hur situationen bör ha tett sig för Staffan R utan stannar vid att konstatera att faran inte varit så akut att hans psykiska tillstånd kan medföra att han skulle gå fri från ansvar. Det som är avgörande är alltså enligt hovrätten *faran*. En undran är då hur resonemanget skulle gå om faran bedömts vara betydligt mer akut? Skulle större vikt då läggas vid de psykiska tillkommandena? Om en fara bedöms vara konkret och akut överhängande räknas detta till den angräpnings fördel vid excessbedömningen, oavsett psykiska funktionshinder. Det är den subjektiva upplevelsen av en nödvärnssituation som är mest komplex att bedöma i efterhand, och det vore intressant att få veta *varför* Staffan R:s individuella förutsättningar inte beaktas i större utsträckning. En mer utbroderad motivering i detta avseende anser vi därför vara önskvärt.

5.10 Kommentarer och funderingar kring Rödebymålet

5.10.1 Liten återfallsrisk

Det kan enligt vår mening tyckas något anmärkningsvärt att hovrätten i sin dom uttalar att påföljderna villkorlig dom och skyddstillsyn inte förefaller lämpliga för Staffan R på den grunden att någon direkt återfallsrisk inte finns.³⁵⁴ Vi frågar oss i denna del vad domstolen har för vetenskapliga eller medicinska belägg för sitt uttalande. Eftersom docent J. Richard Tuck i tingsrättsdomen³⁵⁵ framför sin sakkunniga ståndpunkt att Staffan R:s psykiska tillstånd vid tiden för undersökningen alltså är att betrakta som allvarligt, att förutsättningar för rättspsykiatrisk vård föreligger samt att det på grund av Staffan R:s psykiska tillstånd finns risk för återfall i allvarlig brotts-

³⁵⁴ Hovrättens dom, HovR B 1400-08, s. 18

³⁵⁵ Blekinge tingsrätts dom, B 2082-07, s. 62

lighet bör det finnas något ytterligare stöd för hovrättens slutsats. Något sådant stöd återfinns emellertid inte i domen varför vi måste låta våra funderingar kring hur denna bedömning gått till, kvarstå. Hovrättens resonemang består i att risken för att Staffan R skulle begå ett allvarligt brott igen är beroende av om han återigen blir utsatt för ett liknande hot eller provokation. Sannolikheten för detta bedömer hovrätten vara liten varför de drar slutsatsen att återfallsrisken är obetydlig. J. Richard Tucks uttalande i frågan berörs inte alls. Att hovrätten inte på ett tydligare sätt motiverar varför de väljer att frångå Tucks synpunkter blir än mer anmärkningsvärt med tanke på att de beträffande en annan fråga där Tucks ställningstagande frångås ger en väl motiverad förklaring till den avvikande meningen. Detta tyder enligt vår uppfattning på att hovrätten inte tar lätt på Tucks ord utan snarare har stort förtroende för honom varför en avvikande åsikt kräver ett väl förankrat stöd. Det kan då tyckas något märkligt att hovrätten inte levererar någon replik alls på Tucks resonemang om återfallsrisken utan endast drar sin egen slutsats.

Möjligtvis kan hovrättens ledamöter ha kommit fram till sina slutsatser i frågan på ett sätt som inte framkommer i domen. Före detta överåklagare Sven-Erik Alhem skriver i sin blogg på Expressen att han tycker att hovrättens dom var helt riktig och att de i sina domskäl motiverat sina slutsatser väl. I frågan om återfallsrisken anser Alhem i likhet med hovrätten att det inte är sannolikt att Staffan R kommer att utsättas för brottsligt angrepp igen och att det därför inte är befogat att utdöma påföljd med återfallsrisk som grund. Hovrätten yttrar endast i sin dom att den risken är liten medan Alhem går betydligt längre och menar att *"Polisen i Blekinge kommer att ha en nål i häcken när det gäller skyddet av denna utsatta familj. Minsta tillstymmelse till ofredande eller mobbning kommer att föranleda en omedelbar uttryckning. Med blåljus och allt!"*.³⁵⁶ Frågan är om det inte ligger något i hans resonemang och att hovrättens ledamöter möjligtvis har haft liknande tankar i bakhuvudet när det i domen yttras att risken för återfall är liten.

Med detta sagt menar vi dock inte att Staffan R borde ha dömts till påföljd eller att vi spekulerar i eventuell återfallsrisk. Vi vill endast påpeka att vi ställer oss frågande till hovrättens sätt att motivera sitt ställningstagande i frågan och det faktum att en välrenommerad rättspsykiatrisk sakkunnig, Tuck, inte tycks tillmätas någon tyngd alls i frågan, vilket är konstigt när hans åsikter värderats högt i andra mål.

³⁵⁶ Alhems blogg på Expressen, den 7 december 2008

5.10.2. Tecken på yttre medvetenhet

Hovrättens resonemang att Staffan R visat tecken på yttre medvetenhet när han utfört en serie handlingar och att denna yttre medvetenhet skulle innebära stöd för att han haft uppsåt att skjuta pojkarna finner vi till viss del något ofullständigt.

Den yttre medvetenheten skulle enligt hovrätten ha bestått bland annat i att Staffan R hämtat vapnet i det låsta vapenskåpet, laddat om vapnet samt efter skottlossningen åter låst in vapnet i nämnda skåp. Ger verkligen detta stöd för medvetenhet? Staffan R skulle kunna ha gjort detta utan att veta om det. Han skulle kunna ha gått i sömnen och hämtat vapnet på dylikt sätt utan att det skulle tolkas som att han varit medveten om vad han gjort och haft uppsåt att skada eller döda. Vi ställer oss tveksamma till det faktum att vi inte till fullo får reda på hur hovrätten menar att detta ger stöd för att Staffan R varit tillräckligt medveten. Det finns många handlingar, nästan de flesta, som vid en yttre bedömning skulle kvalificera till yttre medvetenhet med en liknande tankegång.

5.10.3 Betydelsen av att flera skott avlossats

Är det verkligen så att det faktum att Staffan R avlossat mer än ett skott talar för att han skulle varit tillräckligt medveten om vad han gjorde och därför haft uppsåt? Möjligen kan det vara precis tvärtom. Efter att ha skjutit et första skott är det troligt att man just därför blir än mer uppskärnad och nervös av den främmande situationen man befinner sig i och fortsätter skjuta. De efterkommande skotten sker då mer eller mindre automatiskt som en stressreaktion på det första skottet. Man skjuter inte för att uppnå något eller för att man har en anledning till att man vill att skott skall avlossas utan enbart för att situationen redan har gått över styr. Därför eskalerar det negativa beteendet. En människa som hamnar i en hotfull eller våldsam situation brukar väl inte efter att ha slagit eller skrikit okvädingsord första gången därefter ta ett djupt andetag, komma till sans och med lugn och mjuk röst säga ett vänligt ord? När man har slagit eller skrikit första gången är det naturligt att beteendet fortsätter. Med detta inte sagt att det är okej eller ursäktligt av Staffan R att skjuta flera skott. Vi vill enbart påpeka det tunna i resonemanget att använda detta som en förklaring till varför han skulle ha haft uppsåt att döda eller skada.³⁵⁷

³⁵⁷ Se även NJA 1968 s. 500 där detta fenomen berörs, se avsnitt 4.2.2.2

5.10.4 Betydelsen av de rättspsykiatriska experternas utlåtanden

I Rödebymålet ansåg chefsåklagare Tommy Clevenhult att tingsrätten fäst alltför stor vikt vid vad rättspsykiatrikerna ansåg om uppsåtet.³⁵⁸ Att domstolen i målet valt att lägga vikt vid de rättspsykiatriska undersökningarna på det sätt som gjorts kan enligt vår mening inte vara anmärkningsvärt såsom Clevenhult anför. Detta förfaringsätt är det brukliga enligt rättspraxis. Visserligen var utredningarna från Stockholm och Göteborg oense på några punkter, exempelvis rörande det psykiska tillståndet vid domstillfället, men de menade båda att Staffan R:s psykiska störning varit allvarlig vid gärningstillfället och att han inte varit tillräckligt medveten om sina handlingar för att kunna ställas till svars för dem. I denna del har tingsrätten således endast gjort vad som kan förväntas då den efter bästa förmåga följt de rättspsykiatriska experternas bedömningar. I tidigare rättsfall har just dessa frågor visat sig väldigt svåra för domstolen att avgöra på ett enkelt och entydigt sätt. I fallet med Mattias Flink blev detta särskilt tydligt. Det som kan tyckas uppseendeväckande med detta rättsfall är att HD såg sig nödgad att, trots de sakkunnigas bedömningar om den psykiska störningen, döma Flink till fängelse.

6. Avslutande reflektioner

Efter att ha fördjupat oss i Rödebymålet och därtill relevant litteratur och rättspraxis har vi än mer förstått svårigheterna med att avgöra fall där psykologiska aspekter är nödvändiga att sammankoppla med juridiska bedömningar. Hur den enskilda människan uppfattar en specifik situation är högst individuell och det finns ingen mall för hur domstolarna skall bedöma en individs tankar och handlande vid en brottslig gärning. Inte ens den expertis som, till skillnad från domstolens ledamöter, torde ha kunskap i dessa frågor har något universellt svar på människors beteende i sådana avseenden. Det sagda blir än mer komplext då gärningsmannen kan befinnas lida av en psykisk störning, vilket medför ytterligare svåra frågeställningar.

Ett exempel som tydliggör att förutsebarheten på området inte är så hög som vore önskvärt är att två instanser kan komma fram till helt olika svar beroende på hur de valt att tolka de psykologiska faktorerna. I Rödebymålet ansåg tingsrätten inte att Staffan R gjort sig skyldig till brott medan hovrätten i sin tur visst menade att ett brott varit för handen.

³⁵⁸ Göteborgs-Posten, onsdag 8 oktober 2008, s. 8

De frågor vi har behandlat i uppsatsen kommer på grund av sin komplicerade natur med all sannolikhet att aktualiseras i framtida rättspraxis. Dessutom kommer säkerligen ytterligare mediala debatter att blossa upp med anledning av frågor av den karaktär som Rödebymålet medfört. Vi kommer med spänning att följa denna utveckling.

7. Källförteckning

7.1 Offentligt tryck

7.1.1 Propositioner

- Prop. 1962:10 Kungl. Maj:ts proposition med förslag till brottsbalk
- Prop. 1987/88:120 Regeringens proposition om ändring i brottsbalken (straffmätning och påföljdsval)
- Prop. 1990/91:58 Psykiatrisk tvångsvård m.m.
- Prop. 1991/92:2 Regeringens proposition om lag om särskild personundersökning i brottmål, mm.
- Prop. 1993/94:130 Ändringar i brottsbalken m.m. (ansvarsfrihetsgrunder m.m.)
- Prop. 1994/95:194, Vissa frågor om psykiatrisk tvångsvård
- Prop. 2008/08:97 Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare

7.1.2 SOU

- SOU 1953:14 Förslag till brottsbalk angivet av Straffrättskommittén
- SOU 1977:23 Psykiskt störda lagöverträdare
- SOU 1984:64 Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten
- SOU 1996:185 Straffansvarets gränser
- SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar

7.1.3 Rättsfall

NJA 1968 s. 389	RH 1980:88
NJA 1968 s. 471	RH 1984:129
NJA 1968 s. 500	RH 1985:62
NJA 1969 s. 401	RH 1985:65
NJA 1969 s. 425	RH 1990:78
NJA 1971 s. 442	RH 1993:80
NJA 1973 s. 221	RH 1994:78
NJA 1973 s. 590	RH 1995:150
NJA 1988 s. 495	RH 1999:139
NJA 1990 s. 210	B1400-08, Hovrätten över Skåne och Blekinge
NJA 1994 s. 48	B3886-03, Stockholms tingsrätt
NJA 1995 s. 48	B 2082-07, Blekinge tingsrätt
NJA 1995 s. 661	
NJA 1998 s. 162	
NJA 1999 s. 460	

NJA 2001 s. 899
 NJA 2004 s. 176
 NJA 2004 s. 479
 NJA 2004 s. 702
 NJA 2005 s. 237

7.1.4 Övrigt

Beslut av Åklagarmyndigheten i Västerås rörande förundersökningen angående att polis skjutit mot H.W. den 15 juni 2001 i Göteborg, 2003-05-28

Bergström, Bengt, Bilaga 7 i mål B 2259/81, Svea Hovrätt, 1981-11-11

7.2 Litteratur och tidskrifter

Asp, Petter, Herlitz, Carl Erik, Holmqvist, Lena, *Flores juris et legum, Festskrift till Nils Jareborg*, Iustus Förlag AB, Uppsala 2002

Blomkvist, Curt, *Rätten till självförsvar – Om tillåtet och otillåtet våld i nödsituationer*, Stockholm, 1972

Dahlström, Mats, Nilsson, Inger, Westerlund, Gösta, *Brott och påföljder, En lärobok i straffrätt om brottsbalken, 2:a upplagan*, Bruuns Bokförlag, Mölnlycke, 2005

Holmqvist, Lena, Leijonhufvud, Madeleine, Träskman, Per Ole, Wennberg, Suzanne, *Brottsbalken En kommentar Del I (1-12 kap.) Brotten mot allmänheten och staten m.m.*, upplaga 5:1, Stockholm, 2007

Holmqvist, Lena, Leijonhufvud, Madeleine, Träskman, Per Ole, Wennberg, Suzanne, *Brottsbalken En kommentar Del II (13-24 kap.) Brotten mot allmänheten och staten m.m.*, upplaga 5:1, Stockholm, 2007

Jareborg, Nils, *Allmän kriminalrätt*, Iustus Förlag AB, Göteborg, 2001

Jareborg, Nils, *Brottsbalken kap. 23-24 med mera*, Iustus Förlag AB, Göteborg, 1993

Jareborg, Nils, *Handling och uppsåt, En undersökning rörande doluslärans underlag*, P A Norstedt och Söners förlag, Stockholm, 1969

Jareborg, Nils, Zila, Josef, *Straffrättens påföljdslära, 2:a upplagan*, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 2007

Jonsson, Peter, *Stress vid kriser, 1:a upplagan*, Nätnavet AB, Stockholm, 2005

Otto, Ulf, Bliding, Åke, Fries, Hans, Lundin, Tom, *Katastrof- och Försvarspsykiatri, 2:a upplagan*, Studentlitteratur, Lund, 1986

Rönblom, Urban, *Ansvar och påföljd för psykiskt störda lagöverträdare – problematiken med kortvariga psykostillstånd, uppsåt och friskförklaring*, Svensk Juristtidning 2005 nr 4, s. 361-371

Sahlin, Tore, *Vägar ut ur stressen*, Södertälje, 1999

Strahl, Ivar, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, P A Norstedt och Söners förlag, Lund, 1976

Strömmerstedt, Monica, *Med vett och vilja, Uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis*, Juristförlaget, 1987

Wallén, Per-Edwin, *Nödvärnsrätten*, Advokaten 1987, s. 253-266

Wallenius, Claes, *Human Adaptation to Danger*, Lund University, Department of Psychology, The Work Science Division, Karlstad, 2001

Wennberg, Suzanne, Leijonhufvud, Madeleine, *Straffansvar*, 7:e upplagan, Norstedts Juridik AB, Stockholm, 2007

Westerlund, Gösta, *Polisens vapenanvändning*, Bruuns bokförlag, Göteborg, 2003

Zila, Josef, *Nödvärn mot flera medverkande i ett brottsligt angrepp samt ansvar för handlande i s k putativt nödvärn*, Juridisk Tidskrift nr 4 1995/96, s. 1141-1145

7.3 Övrig litteratur

7.3.1 Dagspress

Göteborgs-Posten, onsdag 8 oktober 2008, del 1, sid. 8

7.3.2 Internetartiklar

Alhem, Sven-Erik, blogg på expressen.se, publicerad den 21 november 2008, besökt den 7 december 2008, (<http://blogg.expressen.se/svenerikalhem/entry.jsp?messid=439775>)

Lernestedt, Claes, *Rödebyfallet: psykisk störning och den så kallade "luckan i lagen"*, publicerad den 11 januari 2008, besökt den 15 oktober 2008 (<http://www.dagensjuridik.se/sv/Arkiv/Rodebymalet-psykisk-storning-och-den-sa-kallade-luckan-i-lagen/>)

Malmström, Clas, *Stress i depressioner, depression i stress*, publicerad den 3 maj 2003, besökt den 10 december 2008, (<http://www.medicallink.se>)

Hovrätten fäller Rödebypappan, artikel från svt.se, Rapport, publicerad den 20 november 2008, besökt den 21 november 2008, (<http://svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=22620&a=1319802&from=rss>),

Ett av de mest komplicerade fallen, artikel från svt.se, Rapport, publicerad den 20 november 2008, besökt den 21 november 2008,
(<http://svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=22620&a=1319977>),

7.3.3 Internetsidor

Sjukvårdsrådgivningens hemsida, besökt den 12 december 2008,
(<http://www.sjukvardsradgivningen.se/artikel.asp?CategoryID=18068>)

Information om strafflagen på internet, besökt den 28 november 2008,
(http://www.internetjuridik.com/juridiska_termer/ordlista/strafflagen.html)

Thomson Förlag och Westlaw Sveriges hemsida, Karnov lagkommentar, besökt bl.a. den 8 oktober och 1 november 2008,
(<http://www.thomsonfakta.se.ezproxy.ub.gu.se/juridik>)